

Balkanlar'da Türk ve Müslüman Milletler: 19. Yüzyıldan Günümüze Milliyetçiliğe Karşı Varoluş Mücadelesi

Doç. Dr. Caner SANCAKTAR¹

Kocaeli Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

E-mail: caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr , canersancaktar@hotmail.com

Özet: Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlar'da kitlesel İslamlaşma süreci yaşandı ve ayrıca iskân politikası uygulandı. Bunun sonucunda Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti altında Türk ve Müslüman milletler ortaya çıkıp gelişti. 1789 Fransız Devrimi sonrasında Balkan ülkelerinde milliyetçilik gelişip yaygınlaştı. Balkan ülkelerindeki milliyetçi hükümetler ve hareketler 19. yüzyıldan itibaren kendi homojen ulus devletlerini ve homojen uluslarını kurmaya çalıştılar. Bu amaçla kendi ülkelerinde son derece sert ve acımasız bir "Osmanlılıktan arınma (de-Ottomanization)" politikası uyguladılar. Daha da vahimi, milliyetçi hükümetler/devletler kendi ülkelerinde homojen ulus yaratabilmek amacıyla Türkleri ve Müslüman milletleri göçe zorladılar ve etnik temizlik uyguladılar. Dolayısıyla Balkan Türkleri ve Müslüman milletleri, 19. yüzyıldan itibaren saldırgan milliyetçiliğe karşı varoluş mücadelesi verdiler. Bu makale kapsamında sırasıyla Balkanlar'da İslamlaşma süreci, Türk-İslam kültürü, Osmanlılıktan arınma (de-Ottomanization) politikası, zoraki göçler ve etnik temizlik konuları eleştirel biçimde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Türkleri, Balkan Müslümanları, Balkanlar'da İslamlaşma, Göç, Etnik Temizlik.

The Turkish and Muslim Nations In The Balkans: Struggle For Survival Against Nationalism From The 19th Century To The Present Day

Abstract: Comprehensive Islamization process and resettlement policies were implemented under the Ottoman rule in the Balkans. Consequently, Turkish and Muslim nations emerged and developed in the Balkans under the Ottoman rule. After the 1789 French Revolution, nationalism developed and expanded in the Balkan countries. Nationalist governments and movements in the Balkan countries have struggled to create their homogenous nation states and homogenous nations since the 19th century. For this purpose, they implemented a very harsh and ruthless "de-Ottomanization" policy in their countries. Even more, the nationalist governments/states forced the Turks and Muslims to migrate and implemented ethnic cleansing in order to create a homogenous nation in their countries. Therefore, the Balkan Turkish and Muslim nations have struggled for survival against aggressive nationalism since the 19th century. In this article, respectively the Islamization process, the Turkish-Islamic culture, de-Ottomanization policy, forced migrations and ethnic cleansing in the Balkan countries are critically analyzed.

Keywords: the Balkan Turks, the Balkan Muslims, Islamization in the Balkans, Migration, Ethnic Cleansing.

1. Giriş

Balkanlar bölgesine adını Osmanlı hâkimiyeti döneminde Türkler vermiştir. "*Balkan*" adı Türkçede "*sık ormanlarla kaplı sıradağ*" anlamına gelir. Bölgenin fiziki sınırları; Batıda Adriyatik Denizi, doğuda Karadeniz, Çanakkale ve İstanbul Boğazları, kuzeyde Tuna ve Sava nehirleri, güneyde Akdeniz, güneybatıda İyonya Denizi ve güneydoğuda Ege Denizi'dir. Siyasi sınırları ise günümüzde 11 ülkeyi içermektedir: Slovenya (2 milyon), Hırvatistan (4,3 milyon), Bosna-Hersek (3,9 milyon), Sırbistan (7,1 milyon), Karadağ (660 bin), Makedonya (2,1 milyon), Kosova (1,9 milyon), Arnavutluk (3 milyon), Romanya (20,1 milyon), Bulgaristan (7,1 milyon) ve Yunanistan (10,7 milyon). Bu devletlerin ilk yedisi, eski Yugoslavya'dan ayrılmış olan devletlerdir.

Yüzölçümü ve nüfus olarak en büyük Balkan devleti Romanya'dır. Yüzölçümü olarak en küçük devlet Kosova, nüfus olarak en küçük devlet ise Karadağ'dır. (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, erişim tarihi: 01.12.2018).

Slovenya ve Hırvatistan'da nüfusun çoğunluğu din açısından Katolik'tir. Sırbistan, Karadağ, Makedonya, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da çoğunluk Ortodoks Hıristiyan'dır. Müslümanların çoğunlukta olduğu üç Balkan ülkesi ise Kosova, Arnavutluk ve az bir farkla Bosna-Hersek'tir.

Bölgede etnik olarak çoğunluğu Slavlar oluşturmaktadır: Sırlar, Hırvatlar, Boşnaklar, Slovenler, Karadağlılar, Makedonlar, Bulgarlar, Torbeşler, Pomaklar ve diğer Slav azınlık gruplar

(Goraniler, Ruslar, Çekler, Slovaklar, Rutenler, Lehler). Modern Bulgar ulusu, Slavlar ile Türklerin karışımı sonucunda ortaya çıkmış bir millettir. Ama tarihsel süreçte Türk unsuru Slavlar içinde eriyip kaybolmuştur. Arnavutlar etnik köken olarak İlidir (İliryalılar). Bugünkü Romen ulusu, tarihsel süreçte Dacialar (Daçyalar), Latinler ve Slavların karışımı sonucunda şekillenmiştir. Bugünkü Yunan ulusu ise, bilindiği gibi Antik Helen Medeniyeti'nin torunlarıdır.

Bölgedeki dinler, büyükten küçüğe doğru Ortodoks Hıristiyanlık, Katolik Hıristiyanlık, İslamiyet, Protestan Hıristiyanlık ve az sayıda Musevilik. Balkanlar'da İslamiyet dini Osmanlı hâkimiyeti döneminde yaygınlaştı ve kurumlaştı. Osmanlı hâkimiyeti/etkisi sonucunda bazı Balkan halkları İslamlaştı. Böylece bölgede önemli bir Müslüman nüfus oluştu. Balkanlar'daki Müslüman milletler şunlardır: Türkler, Boşnaklar (anavatanları Bosna-Hersek ve Sancak bölgeleri olan Müslüman Slavlar), Müslüman Arnavutlar, Torbeşler (Müslümanlaşmış Makedonlar), Pomaklar (Müslümanlaşmış Bulgarlar), Goraniler (Kosova-Arnavutluk-Makedonya üçgeninde yaşayan Müslüman Slav topluluk), Müslüman Romanlar ve az sayıdaki Tatarlar ile Çerkezler.

Günümüzde Balkanlar'da Müslümanların yaşadıkları ülkeler ve nüfusları yaklaşık rakamlarla şöyledir: Arnavutluk'ta 2,1 milyon (%70), Bosna-Hersek'te 1,9 milyon (%50,7), Kosova'da 1,7 milyon (%90), Bulgaristan'da 1,3 milyon (%18), Makedonya'da 700 bin (%33,3), Sırbistan'da 230 bin (%3,2), Yunanistan'da 160 bin (%1,5), Karadağ'da 126 bin (%19,1), Romanya'da 100 bin (%0,5), Hırvatistan'da 65 bin (%1,5) ve Slovenya'da 48 bin (%2,4) Müslüman nüfus mevcuttur. (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. XXI; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 27*, 2003, s. 437; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 6*, 1992, s. 392-393 ; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, erişim tarihi: 01.12.2018).

Balkanlar'daki toplam Müslüman nüfus yaklaşık 8,4 milyondur. Dolayısıyla, yaklaşık 65 milyon olan Balkan nüfusunun %13'ü Müslüman'dır. "Sayı olarak" Balkanlar'da en fazla Müslüman'ın yaşadığı ülke Arnavutluk, en az Müslüman'ın yaşadığı ülke Slovenya'dır. "Oran olarak" ise, Müslüman nüfusun en büyük payı oluşturduğu ülke %90 ile Kosova, en küçük payı oluşturduğu ülke Romanya'dır (%0,5). (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>, erişim tarihi: 01.12.2018).

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı "İskân politikası" sonucunda Anadolu'dan Balkanlar'a Türk göçleri yaşandı ve böylece Balkanlar'da önemli bir Türk nüfus oluştu. Günümüzde Balkanlar'daki Türklerin ülkelere göre dağılımı yaklaşık rakamlarla şöyledir: Bulgaristan'da 1,2 milyon (%17), Yunanistan'da 110 bin (%1), Makedonya'da 85 bin (%4), Romanya'da 27 bin (%0,13) ve Kosova'da 20 bin (%1). Yani günümüzde Balkan ülkelerinde 1,5 milyona yakın Türk yaşamaktadır. Balkanlar'da en fazla Türkün yaşadığı ülke Bulgaristan, en az Türkün yaşadığı ülke ise Kosova ile Romanya'dır. (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. XXI; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 27*, 2003, s. 437; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 6*, 1992, s. 392-393; Sönmezoğlu, 2005, s. 128; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> , erişim tarihi: 01.12.2018).

Balkanlar'daki Hıristiyan halklar, tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu vasıtasıyla Türk-İslam nüfusu, kültürü ve kimliğiyle tanıştılar ve bundan fazlasıyla etkilendiler. Bu sosyo-kültürel etki günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başında yıkılırken Balkanlar'da önemli bir Türk-İslam nüfusu, kültürü ve kimliği bıraktı.

Avrupa genelinde ve Balkanlar'da milliyetçi hareketler 19. yüzyılda giderek gelişip güçlendi. Bunun sonucunda Balkanlar'da Osmanlı'ya karşı milliyetçi bağımsızlık hareketleri hızlandı. Batılı büyük devletlerin de müdahaleleri/yardımları sonucunda Balkan milletleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak kendi ulus devletlerini kurmayı başardılar. Sırasıyla Yunanistan (1830), Sırbistan, Karadağ ve Romanya (1878), Bulgaristan (1908) ve son olarak Arnavutluk (1912) bağımsızlığını kazanan Balkan devletleri oldular.

Bosna-Hersek'i 1878 Berlin Barış Antlaşması sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ele geçirdi. Bu bölge, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya Krallığı)'na katıldı. 1912-1913 Balkan Savaşları sonucunda Kosova'yı Sırbistan; Sancak bölgesini (Yeni Pazar Sancağı'nı) Sırbistan ile Karadağ; Makedonya bölgesini Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan; Girit adasını Yunanistan ve Batı Trakya'yı Bulgaristan (I. Dünya Savaşı sonrasında ise Yunanistan) ele geçirdi. Böylece Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarıyla birlikte Balkanlar'dan tamamen kovulmuş oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Balkan devletlerinin resmi ideolojileri milliyetçilik idi. 1789 Fransız Devrimi sonrasında Avrupa geneline ve Balkanlar'a yayılan milliyetçilik, kendi ulusal kimliğini, ulusunu ve bağımsız ulus devletini kurmaya ve geliştirmeye çalışan bir ideoloji ve siyasal harekettir. Bu amaçla milliyetçilik, kendi toplumunu/ulusunu siyasal olarak harekete geçirmeye çalışır. Bu süreçte milliyetçi siyasi seçkinler, partiler, hükümetler ve milliyetçi entelektüeller önemli misyonlar üstlenirler. Bu milliyetçi aktörler/gruplar, ulusal kimliği geliştirmek ve ulus devleti kurmak amacıyla kendi ulusunu siyasal ve sosyo-kültürel olarak motive edip harekete geçirirler (bkz. Heywood, 2003, s. 191-222).

Balkan devletleri, Osmanlı'dan ayrıldıktan sonra kendi "üniter ulus devletlerini" ve kendi "homojen uluslarını" inşa edebilmek amacıyla "De-Ottomanization (Osmanlılıktan Arınma)" politikası uyguladılar. Bu politikanın amacı; Osmanlı Devleti vasıtasıyla bölgeye girip yerleşmiş olan "Türk-İslam varlığından kurtulmak" ve böylece mümkün mertebede bir "homojen ulus" yaratmak idi. Bu amaçla milliyetçi Balkan devletleri/hükümetleri, Türkleri ve diğer Müslüman milletleri göçe zorlandılar ve hatta etnik temizlik uyguladılar.

Bu milliyetçi politika, bölgedeki Türk-Müslüman milletleri, Türk-İslam kültürünü ve kimliğini ciddi biçimde zayıflattı. Dolayısıyla Balkan Türkleri ve Müslümanları, 19. yüzyıldan itibaren milliyetçi devletlere/hükümetlere karşı varoluş mücadelesi verdiler. Bu mücadele sayesinde Türk ve Müslüman milletler Osmanlı sonrasında da Balkanlar'da tutunmayı ve günümüze ulaşmayı başardılar.

2. Balkanlar'da İslamlaşma Süreci

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki en güçlü ve uzun vadeli etkisi bölgede yaşanmış olan "kitlesel İslamlaşma"dır. İslam dini, daha Osmanlılar bölgeyi fethetmeden önce birtakım misyoner dervişler / tekkeler yoluyla Balkanlar'a girdi. Fakat Osmanlı'nın fetihleri öncesinde İslam dini ve kültürü Balkanlar'da kurumsallaşmadı ve yaygınlaşmadı. İslam dini ve kültürünü Balkanlar'da kitleselleştiren ve kurumsallaştıran Osmanlı İmparatorluğu oldu. Bu sürecin birinci kaynağını "iskân politikası" oluşturdu. Osmanlı Devleti Balkanlar'da güvenebileceği ve dayanabileceği bir topluluk oluşturmak ve ayrıca merkezi yönetime karşı ayaklanan göçebe Türkmen boylarından kurtulmak amacıyla Anadolu'daki

Müslüman Türk ailelerin bir kısmını Balkanlar'a yerleştirdi. Böylece Balkanlar'da önemli bir Müslüman Türk nüfus oluştu.

İskân politikası çerçevesinde Balkanlar'a göç ettirilen Müslüman Türk aileler, genellikle stratejik bölgelere (askeri ve ticari yolların geçtiği yerlere ve çevresi askeri kuvvetlerle takviye edilmiş yerleşim yerlerine) yerleştirildiler. Dolayısıyla stratejik önem arz eden Martisa ve Vardar vadilerine iskân edilen Türk sayısı çoktur. Anadolu Türkleri, Osmanlı Devleti tarafından özellikle bugünkü Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Trakya ve Kuzey Yunanistan topraklarına yerleştirildi. İskân edilen Türk ahali çoğunlukla buldukları yerlerde müselleme (askeri hizmet karşılığında vergiden bağışık tutulan muhafızlar) olarak görev yaptı. (Todorova, 1994, s. 64-65 ; Popovic, s. 185 ; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 5*, 1992, s. 29).

Osmanlı yönetimi Balkanlar içinde de iskân politikası uyguladı. Örneğin II. Murat 1430 yılında 1.000 kadar Türk'ü Yenice Vardar'dan alıp Selanik'e iskân etti. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36*, 2009, s. 353). Arnavutluk ve Makedonya'dan bugünkü Yunanistan topraklarına Müslümanlar getirilip yerleştirildi. Böylece Yunanistan'da Müslüman nüfus arttırıldı. Bu Müslüman nüfus, yerli halkın bir kısmını etkileyerek bazı Ortodoks Rum ailelerin İslamlaşmasında etkili oldu. (Popovic, s. 297).

Aslında Türkler (Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Kumanlar), Osmanlılardan çok daha önce ilk defa Kavimler Göçü sürecinde Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a giriş yapmışlardı. Fakat bu Türk boyları, Balkan halkları (Helenler, Traklar, Dacialar, İlirler, Slavlar) arasında eriyip asimile oldular. Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti döneminde bölgeye iskân ettirilen Anadolu Türkleri ise kendi kültür, kimlik, din ve dillerini koruyup bugüne dek ulaşmayı başardılar. Dolayısıyla Türklerin Balkanlar'a ilk girişi Osmanlı döneminde olmadı, ama Müslüman Türklerin Balkanlar'da kök salması ve kurumsallaşması ilk defa Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında oldu.

16. yüzyılda iskân politikası yavaşladı. Bu yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Anadolu'dan Balkanlar'a iskânlar sona ermiş bulunuyordu. Fakat Balkanlar'daki Müslüman sayısı, iskân politikası sona erdikten sonra da artmaya devam etti. Bu artış, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle "Balkanlı yerli gayrimüslim halkların Müslümanlaşması" sonucunda gerçekleşti. Din değiştirmeler özellikle 17. yüzyılda çok yaygın oldu. (Todorova, 1994, s. 65).

Balkanlar'daki Müslüman nüfusun büyük kısmını, iskân politikası çerçevesinde Anadolu'dan getirilip bölgeye yerleştirilen Türkler değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle "Müslümanlaşan Balkanlılar" oluşturdu. Günümüzdeki Müslüman Slav Boşnaklar, Müslüman Arnavutlar, Müslümanlaşmış Makedonlar olan Torbeşler (Gjorgiev, 2009, s. 301-306), Müslümanlaşmış Bulgarlar olan Pomaklar (Veinstein, 1995, s. 359; Stavrianos, 1958, s. 106), Müslüman Slav Goraniler, Müslüman Romanlar ve az sayıdaki Tatarlar ile Çerkezler, değişik Balkan ülkelerinde yaşayan Türk olmayan Müslüman milletlerdir.

Balkanlar'da Müslümanlaşma sürecinin nasıl gerçekleştiğine ilişkin tartışmalar halen devam etmektedir. Bu konuda literatürde bir mutabakat yoktur. Bulgar tarihçi Nikolai Todorov'a göre Bulgaristan'da ve Charles Sudetik'e göre Arnavutluk'ta Hıristiyan halkın Müslümanlaşması "baskı ve zor" yoluyla gerçekleştirildi. (Todorov, 1977, s. 39-43; Sudetic, 1994, s. 12-14).

Hırvat tarihçi-sosyolog Aleksandre Popoviç'e göre; "Bulgar yazarlarının birçoğu, bu İslamlaşma hareketini bir zorlama ve baskı politikası şeklinde yansıtmaya çalışmışlardır. Hâlbuki hızlı bir biçimde yayılan Müslümanlık, bu bölgede içten gelen bir arzu ve hür iradeyle yapılan bir kabulün ifadesidir." (Popovic, s. 69). Büyük tarihçi Halil İnalçık da Müslümanlaşma sürecinin gönüllü gerçekleştiğini ve zorlamayı içermediğini açıklamıştır. (İnalçık, 1996, s. 24).

Yunan tarihçi Stavrianos'a göre Osmanlı yönetimi, Balkan Hıristiyanları üzerinde "sistematik ve sürekli" İslamlaştırma uygulamadı. İspanya'da Müslümanlara ve Yahudilere uygulanan baskılara ve zulümlere Balkan Hıristiyanları Osmanlı hâkimiyeti altında maruz kalmadılar. Osmanlı yönetimi Balkan halkları için daha az tehlikeliydi. Çünkü İstanbul, Balkan halklarının dinlerini, millî kimliklerini ve birlikteliklerini tehdit etmedi. Katolik Venedik Krallığı ise, 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlı'dan aldığı Mora'da ve kontrol ettiği diğer Yunan adalarında yaşayan Rum Ortodokslara "Katolikleşmeleri" için çeşitli baskılar uyguladı. Buralarda yaşayanlardan ağır vergiler topladı. "Böl ve Yönet" siyaseti uygulayarak Rum/Yunan millî kimliğini ve birliğini tehdit etti. Böylece Venedik Krallığı, Mora'da Osmanlı hâkimiyeti boyunca sahip olunan özgürlükleri yok etti. Mora 1715'te tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçince, buradaki Rum Ortodokslar yeniden dinlerini özgürce yaşamaya başladılar ve daha özerk bir yapıya sahip oldular. (Stavrianos, 1958, s. 106-107, 113-114).

Benzer şekilde düşünen bir başka önemli tarihçi şöyle yazmıştır: "Sultanların, Müslüman olmayanları İslamlaştırma gibi bir politikaları olmadı görünüşe göre... Babiali, kitle olarak Türkleştirme ya da zorla İslamlaştırma politikası gütmekle suçlanamaz kuşkusuz... Gerçekten, sultanın Hıristiyan kitlelere İslam'ı kabul ettirmekte çıkarı yoktu; çünkü İslam'a geçiş, her Hıristiyan çiftçinin ödediği – 25 akçelik – bir vergi (ispençe) ile başvergisinin kesilmesi demektir." (Beldiceanu, 1995, s. 167-168).

Müslümanlaşma sürecinin tamamıyla "zor/baskı" yoluyla veya tamamıyla "barışçıl" gerçekleştirildiğini iddia etmek yanlış olur. Balkanlar'da İslamlaşma bazen zor/baskı yoluyla, diğer bazı vakalarda ise barışçıl biçimde (gönüllü olarak) gerçekleşti. Yani Balkan halkları arasında İslamlaşma süreci hem "zoru" hem de "gönüllülüğü" içerdi. Aşağıda sunulan bazı önemli tarihsel vakalar bu söylediğimizi doğruluyor.

Arnavutluk'taki İskender Bey Ayaklanması (1443-1468) bastırıldıktan ve bölge tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra isyancı Katolik Arnavut aileler zorla Müslümanlaştırıldılar. Müslümanlaşmayı kabul etmeyen aileler ise bölgeden sürüldüler. (Bkz. Sudetic, 1994, s. 9-12; Bozboru, 1997, s. 65-70, 90-100; Marmullaku, 1975, s. 10-19).

1649'da Osmanlı Devleti'ne karşı Venedikliler ile işbirliği yapan Katolik Arnavut aileler Kosova'dan zorla göçürüldü. Bazı aileler ise göçten muaf tutulmak için İslamiyet dinine geçmek zorunda kaldılar. Fakat bunların birçoğu Hıristiyanlığa bağlı kaldı ve bu nedenle kendilerine halk arasında "Iaramane (alaca inançlı)" deniliyordu. Ayrıca Bektaşî olan Tepedelenli Ali Paşa pek çok Arnavut köye İslam'ı zorla benimsetti. (İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, 1991, s. 387).

1683 Viyana Kuşatması'nı takip eden savaşlarda gayrimüslim Arnavut kabileler Avusturya'ya destek verdiler ve 1689'da ayaklandılar. Ayaklanma bastırıldıktan sonra asi kabileler zorla İslamlaştırıldı. İslamlaşmayı reddedenler ise öldürüldü veya sürüldü. (Veinstein, 1995, s. 384).

En fazla Balkanlar'da uygulanmış olan devşirme sistemi, Hıristiyan çocukları "zor" kullanarak ailelerinden koparıp Müslümanlaştırıyordu. Fransız tarihçi Veinstein'e göre; "Anadolu'da ve Balkanlar'da devşirme uygulaması, İslam yasasının emrettiği hoşgörüyü hatırı sayılır tek saygısızlıktı; çünkü devşirilen genç Hıristiyanlar, zorunlu olarak sünnet ediliyor ve İslamlaştırılıyorlardı" (Veinstein,

1995, s. 363). Bu nedenle “devşirme, zorla din değiştirme olarak değerlendirilebilir.” (Sugar, 1977, s. 52).

1395'te Selanik Metropoliti, verdiği bir vaazda devşirme ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Bir adam düşünün ki; babası olduğu ve kendisi yetiştirdiği bir çocuk gözlerinin önünde yabancı eller tarafından birdenbire ve zorla kaçırılınsın, kendisine yabancı adetler benimsetilsin, barbar elbiseler giydirilsin, barbar bir dil öğretilsin, dinsizlik ve benzeri murdarlıklarla kirletilsin! Hangi yürek dayanabilir böyle bir acıya?” (Aktaran Imber, 2006, s. 175).

Devşirme sisteminin zorlamayı içermediğini iddia etmek mümkün değildir. Çünkü Hıristiyan çocuklar, ailelerinden çoğunlukla zorla koparılıp Osmanlı Padişahı'nın hizmetine sokulmak üzere devşiriliyorlardı. Kural olarak Müslüman ailelerin çocukları devşirilmiyordu. Bu nedenle çok sayıda Hıristiyan aile, çocuklarını kaybetmemek için İslamiyet dinine geçmiştir. Fakat buna rağmen devşirmeyi, “tamamıyla zoraki Müslümanlaşma” olarak yorumlamak da doğru değildir. Çünkü devşirilen çocukların Osmanlı Devleti içinde görev alma, yükselme ve böylece Sadrazamlık dâhil önemli üst mevkilere gelme imkanları vardı. Bu nedenle bazı Hıristiyan aileler (ve hatta bazı Müslüman aileler) çocuklarının alınması için resmi görevlilere rüşvet dahi vermişlerdir. (Malcolm, 1999, s. 93).

Yani bazı vakalarda aileler kendi rızalarıyla çocuklarını Padişah'ın hizmetine sunmuşlardır. Fakat çoğunlukla zor ve baskı yoluyla devşirme yapılmıştır. Devşirilen çocukların ailelerinden zorla koparılıp Müslümanlaştırılmaları, Balkan halklarının tarihi ağıtlarında ve öykülerinde konu edilmiştir. Bu ağıt ve öyküler günümüzde hala yaşamaktadır.

Bir fetih kuralı olarak Osmanlı askeri, savaş sırasında tutsak düşen Hıristiyan askerlere ve hatta fethedilen yerlerde ikamet etmekte olan Hıristiyan sivillere sahip olabiliyordu. Fakat İslamiyet dinine geçen askerlere ve sivillere sahip olunamıyordu. Bu nedenle bazı Hıristiyan esir askerler ve siviller, köleleşmekten kurtulmak için dinlerinden vazgeçip İslamiyet'e geçiyorlardı. (Kinross, 2008, s. 42-43, 45). “Bizans esirlerinin azat edilmesi, hep bu din değiştirme sayesinde gerçekleşmişti.” (Castellan, 1995, s. 123). Bu da bir çeşit zoraki Müslümanlaşma idi.

1494'te Hırvatistan'da 7 bin, 1526 Mohaç Savaşı sonrasında Macaristan ve Slavonya'da 200 bin kişi

esir alındı. Bosna-Hersek'in fethi sırasında da düşman askerler ve hatta yerli halktan insanlar esir alındı. Ayrıca fethedilen çevre bölgelerde (Dalmaçya, Slavonya, Sırbistan, Macaristan) esir alınan gayrimüslimlerin bir bölümü Bosna-Hersek'e getirildi. Bu esirlerin çoğunluğu özgürlüklerine kavuşmak için Müslümanlaştılar. Çünkü özgürlüklerine kavuşmak için İslamiyet'i seçmek dışında başka bir seçenek bırakılmamıştı onlara: Ya İslamiyet, ya da kölelik! Müslümanlaşmalar sonucunda Saraybosna'da kölelikten azat edilenlerin sayısı 1528'de toplam nüfusun %8'ini oluşturuyordu. (Malcolm, 1999, s. 124).

Bu gibi zorlama yöntemlerin aksine; cizye (baş vergisi) ve ispenç vergilerinden muaf olmak, daha verimli toprakları işlemek, devlet yönetiminde mevki elde etmek, ulema birliklerine ve lonca teşkilatlarına katılabilmek gibi çeşitli iktisadi-siyasi çıkarlar sağlamak ve sosyal olarak yükselmek amacıyla çok sayıda Balkanlı Hıristiyan kendi isteğiyle Müslümanlaştı. (Veinstein, 1995, s. 362; Stavrianos, 1958, s. 106).

Balkanlı “Hıristiyan Senyörler”, iktisadi ve siyasi çıkar sağlamak için İslamiyet dinini seçip “Osmanlı Beyleri”ne dönüştükçe, bu senyörlerin/beylerin topraklarında yaşayan köylüler de Müslümanlaşıyorlardı. (Castellan, 1995, s. 123). Örneğin Arnavutluk'ta Buşati Ailesi'nin Müslümanlaşması, bu ailenin kontrolünde yaşayan bölge ahalisinin de Müslümanlaşmasında etkili oldu. Bazı büyük ailelerin reisleri ise, Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurabilmek için en az bir erkek çocuğunu Müslümanlaştırdı. Böylece (özellikle Kosova, Bosna-Hersek ve Sırbistan'da) bir kolu Hıristiyan, diğeri Müslüman olmak üzere iki dine mensup “Hıristiyan-Müslüman” aileler ortaya çıktı. (Popovic, s. 17, 186). Örneğin Sokollu Mehmet Paşa “Müslümanlaşıp” sadrazamlığa kadar yükselirken, kardeşi Sokoloviç, bir “Sırp Ortodoks Rahip” olarak yaşamını sürdürdü.

Bosna-Hersek'li Bogomillerin büyük bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisiyle Müslümanlaştılar. Müslümanlaşmayanlar ise, Ortodoks ve Katolik kiliselerinden gelen baskılardan dolayı Bosna'yı terk etmek zorunda kaldılar. Gittikleri yerlerde Bogomiller süreç içerisinde asimile oldular. Böylece “Bogomilizm” denilen Hıristiyanlık mezhebi günümüze ulaşmadan yok oldu.

Hıristiyan Bogomillerin Müslümanlaşmaları hızlı ve sorunsuz gerçekleşti. Bunun iki temel nedeni vardı: Birincisi; Bogomiller, Katolik ve Ortodoks kiliseler

tarafından "sapkın" ilan edilip büyük baskılara ve katliamlara maruz kaldılar. Bu nedenle Bogomiller, Osmanlı Sultanı'nın otoritesi altına girip Müslümanlaşmayı, maruz kaldıkları baskı ve katliamlardan kurtulmanın bir yolu olarak gördüler. Bosnalı Bogomillerin kitlesel olarak hızla Müslümanlaşmalarının ikinci önemli nedeni ise, Bogomilizm ile İslamiyet dini arasında var olan bazı benzerliklerdi. Örneğin Bogomilizm ile İslamiyet, teslis inancını, günah çıkarma ritüelini, Tanrı ile kul arasına her hangi bir aracı kurumun girmesini kesin olarak reddeder. (Bkz.: Malcolm, 1999, s 65-69, 70-72; Temren, 1995, s. 97-105, 256-261; Lampe, 1996, s. 18-20, 22-23; Schevill, 1991, s. 163-165).

Bosna-Hersek'te gerçekleşen hızlı kitlesel İslamlaşma, bu yöreyi Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetinin en önemli dayanağı haline getirdi. (Kunt, 2002, s. 93). Müslümanlaşan Bosna-Hersek ve Sancaklı Slavlar, Osmanlı Devleti tarafından "Boşnak" olarak adlandırıldı. Bosna-Hersek Zenica Üniversitesi'nden Boşnak akademisyen Prof. Dr. Refik Çatiç, bölgedeki İslamlaşma sürecini şöyle özetlemiştir: "*İslam dini ilk defa büyük şekilde Osmanlılarla birlikte 15. yüzyılda bölgemize yerleşmiştir. İlk başta İslam yavaş yavaş kabul ediliyordu, ancak cami ve tekkeler inşa edildikten sonra bu işlem daha hızlı ve verimli bir şekilde gerçekleşmeye başladı. Boşnaklar İslam'ı, Osmanlıların buldukları diğer Avrupa ülkeleri arasında en çok ve en hızlı bir şekilde kabul etmişlerdir. Bunun en önemli sebebi ise, Bosna Kilisesi'nin o zamanlar bu bölgede çok zayıflaması ve insanların çaresiz kalmasıydı. Ortaçağ'da Boşnaklar üzerinde hâkimiyet kurmak için Katolik Kilisesi ve Bosna Kilisesi mücadele ediyorlardı. Ancak hiçbirisinin kilise organizasyonları başarılı değildi. Bu nedenle İslam onların dertlerine bir çözüm olarak da gelmiştir.*" (Catic, 2009, s. 426).

Otman Baba, Bali Baba, Demir Baba, Akyazılı Sultan, Sarı Saltuk, Gül Baba gibi Anadolu'dan Balkan memleketlerine göç eden dervişler, değişik yerlerde gelişen Halveti, Bektaşî, Nakşibendi, Kadiri, Rıfatî, Mevlevî, Bayramî, Melamî, Sa'dîî, Calvetî, Şazelî ve Bedevî gibi tarikatlar ve tüm bunların kurdukları tekkeler, zaviyeler ve imaretler İslamiyet'in Balkanlar'da yayılmasında büyük rol oynadı. Osmanlı yönetimi Balkanlar'da bu gibi tarikatların, tekkelerin ve imaretlerin kurulmasını bizzat destekledi. Çünkü bunlar bölgede İslamlaşmayı sağlıyor ve böylece Osmanlı hâkimiyetini hem güçlendiriyor hem de kalıcı hale getiriyordu. (Demirci, 2010, s. 351-355; Hacımeçliç,

2010, s. 522-523; Kiel, 1990, s. 205; Lowry, 2008, s. 258).

Hırvat tarihçi-sosyolog Aleksandre Popoviç'in tespitine göre, Arnavutluk'ta gerçekleşen Müslümanlaşma sürecinde "*Sarı Saltuk ve Hacı Bektaşî gibi yarı efsanevi bazı kişiler önderliğindeki çeşitli sufi tarikatların önemi*" (Popovic, s. 17) büyüktür. Makedonya'da ise Mevlevî, Nakşibendi, Kadiri, Rifai, Sa'dî, Melamî, Bektaşî, Halvetî ve Haytî tarikatları, kurdukları tekkeler ve yaptıkları çalışmalar ile İslamiyet dinini öğretip yaydılar. (Salih, 2010, s. 311-321).

Yukarıdaki açıklamalarımız gösteriyor ki; Balkanlar'da İslamlaşma süreci, tek bir nedenden birdenbire kaynaklanmadı, pek çok nedenin/etkenin sonucunda uzun tarihsel süreçte gerçekleşti. Ayrıca İslamlaşma süreci sadece baskıyı veya sadece rızayı içermedi. Balkanlar'da İslamlaşma, altı asırlık Osmanlı hâkimiyeti altında hem zor/baskı yoluyla, hem de barışçıl/gönüllü biçimde gerçekleşti.

Dolayısıyla günümüzdeki Balkan Müslümanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye bıraktığı önemli bir sosyal, dini ve kültürel mirastır. Bu "Osmanlı mirası", 19. yüzyıldan itibaren (özellikle Osmanlı İmparatorluğu bölgeden çekildikten sonra) çeşitli baskılara, katliamlara ve sürgünlere maruz kaldı. Ama buna rağmen Balkanlı Müslüman milletler, büyük bir varoluş mücadelesi sergileyerek günümüze kadar ulaşmayı başardılar...

3. Balkanlar'da Türk-İslam Kültürü

Osmanlı İmparatorluğu dil, folklor, müzik, yemek, mimari ve şehircilik gibi çok çeşitli alanlarda Balkan halklarını etkiledi ve bölgeye inkâr edilemez kültürel etki/miras bıraktı. (İnalçık, 1996, s. 18; Beldiceanu, 1995, s. 168-169). Böylece Balkanlar'da Osmanlı vasıtasıyla güçlü bir Türk-İslam kültürü oluştu ve kurumlaştı. Örneğin günümüzde Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova ve Karadağ restoranlarında Osmanlı-Türk yemeklerini bulmak mümkündür. Restoranların mönülerinde "pılav", "kebab", "musakka", "dolam", "çorba" gibi Türk yemek adlarına kolaylıkla rastlıyoruz.

Balkanlar'daki Türk-İslam kültürü, günümüzde Balkan dillerinde kendisini açıkça göstermektedir. Yapılan çeşitli sözlük çalışmalarına göre Sırp-Hırvat dilinde 8.742, Bulgarcada 7.427, Makedoncada 3.404, Arnavutçada 4.000, Yunancada 3.000'in üzerinde, Rumencede 3.000'e yakın Türkçe kelime

mevcuttur. Ayrıca çok sayıda atasözü, deyim, tekerleme, fıkra ve masal da Türkçeden Balkan dillerine girmiştir. Bulgar dilbilimci P. Slaveyko, Bulgar dilinde 2.000'den fazla Türk deyimini ve atasözünü tespit etmiştir. (Bkz. Yenisooy, 2008, s. 97-109).

Arnavut dilinde “şerden hayır çıkar”, “dışarıda vezir, içerde rezil”, “zahmetsiz selamet yoktur” gibi çok sayıda Türkçe deyimler ve “görünen köy kılavuz istemez”, “havanda su dövmek”, “minareyi çalan kılıfını hazırlar” gibi sayısız Türk atasözleri mevcuttur. (Bkz. Duru, 2010, s. 386-390). Türk dilinden Boşnakçaya -ca, -cı, -cık, -lı, -lık, -cak gibi ekler geçmiştir. Ayrıca Farsçada yer alan -gar, -dar, -hane gibi ekler de Türkçe üzerinde Boşnakçaya geçmiştir. (Bkz. Yıldız, 2010, s. 503-534).

Tüm bu dilsel etkiler, Osmanlı'dan önce bölgeye göç etmiş olan Türk boyları vasıtasıyla Balkan dillerine yerleşmeye başladı. Türkçenin Balkan dilleri üzerindeki etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki altı asırlık hâkimiyeti boyunca iyice arttı ve günümüze kadar dilsel miras olarak geldi.

Benzer bir etki müzik alanında da gerçekleşti: Osmanlı hâkimiyeti altında Yunan, Bulgar, Yugoslav ve Romen müzikleri ud, bağlama, kanun, darbuka, davul, zurna, kaval ve tambur çalgı aletlerinden, doğaçlama taksim, aksak taksimler, çifttelli, zeybek, kasap havası ve karşılama dans ritimlerinden, rast, hicaz ve nihavent makamlarından ve mehter müziğinden etkilendi. Bir Yunan müzik türü olan “rebetika”nın kaynaklarından birisi Türk müziğidir. Hatta Bizans kilise müziği de 15. yüzyıldan itibaren Türk musikisi etkisinde kalmıştır. (Tansuğ, 2010, s. 378-379).

Boşnak müziğinde ve kültüründe çok önemli bir yere sahip olan “*Sevdalinka*” müzik türü, Boşnak anonim halk türkülleri olup “sevda şarkısı” anlamına gelir. “*Sevdalinka*” müzik türü, adını Türkçe “sevda” kelimesinden alır. Boşnaklar arasında son derece popüler olan bir anonim “*sevdalinka*” şarkısı, ölmekte olan bir Osmanlı Paşası hakkındadır:

U Stambolu na Bosforu bolan Paşa lezi
(İstanbul'da Boğaziçi'nde hasta Paşa yatıyor)

Duša mu je na izmaku, crnoj zemlji tezi
(Ruhu çöküyor, kara toprağı istiyor)

Molitva je njemu sveta (Dua onun için kutsaldır)

Pa mujezin s minareta uci na sav glas (Müezzin minareden tüm sesiyle okuyor)

Allah illallah selam alejkum (Allah illallah selam alejküm).

“*Oj Djevojko Anadolko* (Oy Anadolu Kızı)” adlı Boşnak *sevdalinka* şarkısı ise, bir Boşnak delikanlının “Anadolu kızına” olan aşkını anlatır:

Oj djevojko Anadolko (Oy Anadolu kıızı)

Budi moja ti (benim ol)

Ja cu tebi sevdalinke pjesme pjevati (sana sevda şarkıları söylerim)

Hranicu te bademima da mi mirises (Badem ile beslerim seni güzel kokasın diye)

Osmanlı İmparatorluğu Hırvat edebiyatına da nüfuz etmeyi başardı. Örneğin 16. yüzyılın başında Şair Marko Maruliç, Split'e yapılan Osmanlı-Türk akınları hakkında şiirler yazdı. Bazı Hırvat şairler Osmanlı devlet adamları hakkında önemli ürünler verdiler. İvan Gunduliç, II. Osman hakkında “*Osman*” adlı şiirini ve Petar Kanaveloviç, Sadrazam Kara Mustafa Paşa hakkında bir şiir yazdı. Stijepo Curceviç, “*Derviş*” ve “*Memişah*” adlı şiirlerini Osmanlı Devleti ve Türkler hakkında yazdı. 1846 tarihli “*İsmail Ağa Çengiş'in Ölümü* (*Smrt Smail Age Cengica*)” adlı epik şiirin yazarı Hırvat şair İvan Majuraniç'tir.

Hırvat halkı arasında Osmanlılar hakkında çok sayıda anonim şiirler ve türküler ortaya çıktı. Bunlar, genellikle Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Venedik savaşlarını, bu savaşlarda gerçekleşen kahramanlıkları ve Hırvat köylü halkının çektiği ıstırapları etkili biçimde dile getirdi. Anonim Hırvat şiir ve türkülerinde “Osmanlı-Türk-İslam karşıtlığı” yoktur. Buna örnek olarak 18. yüzyılda Güney Dalmaçya'da ortaya çıkmış olan “*Hasan Ağa'nın Karısı* (*Hasanaginica*)” adlı anonim şiir verilebilir.

Ayrıca çok sayıda Hırvat seyyah, Osmanlı Devleti, Anadolu ve Müslüman Türkler hakkında geniş bilgiler veren seyahatnameler yazdı. Örneğin dokuz yıl Anadolu'da kalmış olan Bartol Curceviç'in seyahatnamesi, 1544'ten itibaren Avrupa'da defalarca basıldı ve Avrupalılar için Türkler-Müslümanlar hakkında önemli bir kaynak oluşturdu. 16.-17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve Türkler-Müslümanlar hakkında yazmış diğer önemli Hırvat seyyahlar Antun Verançić ile Bartol Kaşiç'tir. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, 1998, s. 399-400*).

Osmanlı İmparatorluğu için en önemli stratejik bölge Balkanlar idi. Hatta imparatorluğun kalbinin Balkanlar olduğunu söylersek hiç de abartmış olmayız. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Balkan

coğrafyasına hüküm sürdüğü asırlar boyunca büyük yatırımlar yaptı ve çok çeşitli altyapı, mimari ve dini yapılar inşa etti: Camiler, mescitler, medreseler, külliyeleler, tekkeler, zaviyeler, türbeler, bedestenler, saraylar, kaplıcalar, hamamlar, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler, kütüphaneler, konaklar, imaretler, tersaneler, kale ve hisarlar... Tüm bu yapılar/eserler, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Balkanlar'daki Türk-İslam kültürü ve kimliğinin önemli göstergeleri ve taşıyıcılarıdır.

Örneğin, sadece Kuzey ve Orta Yunanistan bölgelerinde çoğunluğu 14.-16. yüzyıllarda olmak üzere 65 imaret ve 267 zaviye-tekke inşa edildi. (Bkz. Lowry, 2008, s. 70-73, 95-106). Midilli (Lesvos), Rodos (Rhodes), Sakız (Chios) ve İstanköy (Kos) adalarında ise 117 adet çeşitli yapı (cami, mescit, türbe, kale, çeşme, medrese, kamu binası, hamam, çeşme, konak) inşa edildi. (Bkz. Konuk, 2008).

Bugünkü Romanya'da 234, Bulgaristan'da 3.339, Yunanistan'da 3.771, Arnavutluk'ta 1.015 ve eski Yugoslavya coğrafyasında 6.616 adet olmak üzere Osmanlı hâkimiyeti boyunca Balkanlar'da toplam 14.975 eser/yapı inşa edildi. (Ayverdi, 2000, s. 437). Bir başka kaynağa göre ise bu sayı 15.787'dir. (Hacımeyliç, 2010, s. 519).

Fakat bu yapıların büyük çoğunluğu, Balkan devletlerinin uyguladıkları "Osmanlılıktan Arınma (*de-Ottomanization*)" politikası tarafından yok edildi. Hollandalı tarihçi Machiel Kiel'in araştırmalarına göre, Balkanlar'daki Osmanlı eserlerinin %98'i yıkıldı ve günümüze ulaşamadı. (Konuk, 2010, s. X). Bu eserler/yapılar planlı biçimde yıkılıp yıkıldı, çürümeye terk edildi veya başka yapılara dönüştürülerek gerçek kültürel-dini içerikleri yok edildi.

4. "De-Ottomanization" Politikası

Balkan devletleri hem siyasal hem de kültürel düzeyde "*De-Ottomanization* (Osmanlılıktan Arınma)" politikası uyguladılar. Bu yıkıcı milliyetçi politika Yunanistan'da 1830'da bağımsızlık kazanıldıktan hemen sonra, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da sırasıyla 1830, 1856 ve 1878 tarihlerinde "özerk prenslik" statüsü elde edildikten sonra, Karadağ ve Arnavutluk'ta sırasıyla 1878 ve 1912 yıllarında bağımsızlık kazanıldıktan sonra, Bosna-Hersek'te 1878'de bölge Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kontrolüne geçtikten sonra planlı/sistematiik biçimde başlatıldı ve sürdürüldü.

1912-1913 Balkan Savaşları sonucunda Kosova Sırbistan Krallığı'nın eline geçince bölgedeki Osmanlı-Türk-İslam mirası yok edilmeye başlandı. Aynı savaş sonucunda imzalanan Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) Makedonya topraklarını Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında üçe böldü. Makedon topraklarında Osmanlı eserlerine karşı "kültürel temizlik" ve Türk-Müslüman ahaliye karşı "etnik temizlik" uygulandı. Günümüze kadar gelen bu uzun "Osmanlılıktan arınma" süreci, bölgedeki Türk-İslam varlığını sınırlandırdı/zayıflattı. Çünkü bu süreç, aşağıda ayrıntılı biçimde açıklandığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da gelişen Türk-İslam kurumlarını, eserlerini ve izlerini önemli ölçüde yıktı. Yıkılanların yerine yeni milli kurumlar ve yapılar ikame edildi.

"Osmanlılıktan arınma" politikasının amaçları; "yabancı" Türk-İslam varlığından kurtulmak, "homojen ulus" yaratmak, "üniter ulus devlet" kurmak ve "geri" Doğu kültüründen kurtulup "modernleşmek ve Batılılaşmak" idi. Bu amaçlar doğrultusunda, Osmanlı etkisiyle yerel dillere girip yerleşmiş olan Türkçe-Arapça-Farsça kelimeler, deyimler, atasözleri ve yer adları "dilde öze dönüş" adı altında tasfiye edildi. Türk-Müslüman nüfus göçe zorlandı ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma Türk-İslam eserleri yıkıldı. (Todorova, 2003, s. 357-360). "*De-Ottomanization*" politikası; dil, yerleşim yerleri, yer isimleri ve mimari yapılar/eserler olmak üzere dört alanda gerçekleştirildi.

4. 1. Dilde "De-Ottomanization"

Balkan devletleri, kendi dillerine Osmanlı etkisiyle girmiş olan çok sayıda Türkçe-Arapça-Farsça kelime, deyim ve atasözünü temizlediler. Bu kelimelerin yerlerine, milli dile veya Batı Avrupa dillerine (özellikle İngilizce ve Fransızcaya) ait kelimeler ikame edildi. (Stavrianos, 1958, s. 107). Böylece ulus devlete ve homojen ulusa uygun bir milli dil yaratılmaya çalışıldı.

Örneğin, Sırp hükümetleri ve edebiyatçıları Sırpçada yer alan Türkçe kelimelerin yerine Sırpça kelimelerin konması için özel gayret sarf ettiler. (Balbay, 1997, s. 112). Bosna-Hersek'te 1878'den itibaren (yani bölge Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kontrolüne geçtikten sonra) ve özellikle 1918'den itibaren (yani bölge Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kontrolüne geçtikten sonra) Türkçe kelime ve deyimler silinmeye başlandı. Silinenlerin yerine Sırpça-Hırvatça karşılıkları

kondu. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s. 303*). Benzer politika diğer Balkan devletlerinde de uygulandı.

4. 2. Yerleşim Yerlerinde “De-Ottomanization”

Balkan devletleri, özerklik/bağımsızlık elde ettikten sonra kendi ülkelerindeki Türk ve Müslüman milletlere ait yerleşim yerlerini boşaltmaya çalıştılar. Bunu, ya doğrudan öldürerek ya da göçe zorlayarak gerçekleştirdiler. Boşaltılan yerlere Hıristiyan milli ahali (Bulgar, Rum, Sırp, Romen, Karadağlı vs.) yerleştirildi. Bu acımasız milliyetçi politikanın amacı; Türk-Müslüman nüfusu azaltmak, Hıristiyan milli nüfusu artırmak, dinsel-etnik yapıyı homojenleştirmek ve böylece üniter ulus devleti ve homojen ulusu daha çabuk ve daha sağlam biçimde kurabilmektir.

Bazı boşaltılan Türk-Müslüman köylere Hıristiyan milli ahali dahi yerleştirilmedi. Böylece Osmanlı’dan kalma pek çok Türk-Müslüman köy ve kasabaları tamamen yok edildi. Örneğin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93’Harbi) sonrasında kurulan ve Bulgarlar tarafından yönetilen Özerk Doğu Rumeli (Şarki Rumeli) Vilayeti’nde 1.942 köyden 316’sı boşaltıldı, tahrip edildi, resmi kayıtlardan silindi ve böylece adeta tarihe gömüldü. Bugünkü Bulgaristan’ın doğusunda yaşanılmış olan bu korkunç yıkım, 93’Harbi ile başladı ve 1990’a kadar sürdü. (Hacısalihoglu, 2008, s. 86-88). Bu gibi yıkımlar (yerleşim yerlerinde *de-Ottomanization*) sade Bulgaristan’da değil, Balkanlar’ın diğer ülkelerinde de gerçekleştirildi.

4. 3. Yer İsimlerinde “De-Ottomanization”

Her ulus devlet belli bir “ana ulusa” ve “ulusal kimliğe” dayanır. “Ana ulus ve ulusal kimlik” olmadan ulus devlet kurulamaz, kurulsun bile varlığını uzun süre devam ettiremez. Bunun farkında olan “ulus kurucu aktörler” (milli burjuvazi, siyasi seçkinler, entelektüeller), sadece ulus devleti değil, aynı zamanda ulusu ve ulusal kimliği inşa ederler. Bu amaçla, ülkede yaşayan değişik etnik-dinsel-kültürel toplulukları “homojen ulusa” ve çeşitli kimlikleri “homojen ulusal kimliğe” dönüştürmeye çalışırlar. Homojenleştirme çalışmalarının önemli bir parçasını, ülkedeki yabancı yer isimlerinin millileştirilmesi oluşturur.

“Yer isimlerinin millileştirilmesi” politikası, 19. ve 20. yüzyıllarda tüm Avrupa’da ve “geç uluslaşan” Asya-Afrika ülkelerinde de görüldü. Balkan ulus

devletleri, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrıldıktan sonra kendi uluslarını ve ulusal kimliklerini kurabilmek yani ülkede yaşayan değişik milletleri, azınlıkları ve kimlikleri homojenleştirmek için Osmanlı döneminden kalma Türkçe yer isimlerini kendi milli dillerine çevirdiler.

Örneğin, Bulgaristan’da Türkçe ve Yunanca yer isimleri 110 yıl boyunca sürekli Bulgarlaştırıldı. 1878’de özerklik elde edilince 49 köyün ismi değiştirildi. 21 Aralık 1906 tarihli hükümet kararıyla 1912’ye kadar 423 köy ismi değiştirildi. Ayrıca Türkçe ve Bulgarca çift isim taşıyan 65 köyün Türkçe isimleri resmi kayıtlardan silindi. 14 Ağustos 1934 ve 7 Aralık 1934 tarihli hükümet kararlarıyla 1971 yerleşim yerinin ve 1935-1944 arasında 432 yerleşim yerinin simi Bulgarlaştırıldı.

Bu politika, 1945’ten sonra sosyalist rejim döneminde de devam etti. Ama bu sefer, sadece Türkçe ve Yunanca yer isimleri değil, kraliyet dönemini hatırlatan monarşik, feodal ve dini isimler de değiştirildi. 1984-1989 yıllarında ise sadece yer isimleri değil, aynı zamanda kişi isimleri de “Soya Dönüş (Vizroditelen Protses)” adı altında değiştirildi. Bu milliyetçi politika, Todor Jivkov’un iktidardan indirilmesiyle birlikte 1990’da terk edildi. İsimleri Bulgarlaştırılmış olan Türklere ve diğer Müslümanlara (Pomaklara, Tatarlara, Müslüman Romanlara) gerçek isimleri 1990’dan itibaren iade edildi. Ama Bulgar devleti, isimleri Bulgarlaştırılmış yerleşim yerlerine eski Türkçe isimlerini iade etmedi. (Hacısalihoglu, 2008, s. 150-160).

Yunanistan’da bağımsızlıktan itibaren ve özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra Türkçe, Bulgarca, Arnavutça, Makedonca ve Romence yer isimleri Yunancalaştırıldı. Bundaki amaç, Yunanistan’ı yabancı unsurlardan temizlemek ve böylece homojen Helen ulusunu ve homojen Helen kimliğini kurup geliştirmektir. Ne yazık ki benzer milliyetçi politika Türkiye’de de uygulanmıştır: Homojen Türk ulusunu ve homojen Türk ulusal kimliğini kurmak/geliştirmek için 1950-1980 arasında yaklaşık 12 bin köyün adı Türkçeleştirildi. (Hacısalihoglu, 2008, s. 150).

4. 4. Tarihi Yapılarda “De-Ottomanization”

De-Ottomanization (Osmanlılıktan Arınma) politikasının dördüncüsü, Osmanlı-Türk-İslam tarihi yapıları/eserleri alanında gerçekleşti. Milliyetçi hükümetler, Osmanlı döneminden kalma Türk-İslam mimari yapıları/eserleri, özerklik veya tam bağımsızlık elde ettikten hemen sonra tasfiye

etmeye başladılar. Bu tasfiye, doğrudan eserlerin yakılıp yıkılması, hiçbir önlem alınmayarak eserlerin çürümeye terk edilmesi veya eserin/yapının başka bir yapıya (örneğin kiliseye, kışlaya, vs.) dönüştürülmesi şeklinde gerçekleştirildi.

Seyyahların (Evliya Çelebi, Jacop Spon, George Wheler) yazdıklarına göre 17. yüzyılın son çeyreğinde Atina'da beş cami, yedi mescit, bir medrese, üç mektep, iki tekke, üç hamam ve iki han vardı. 18. yüzyıl boyunca şehirdeki bu yapıların sayısı arttı. Fakat 1833'te Atina Yunanistan Krallığı'na bırakılınca Osmanlı yapıları yok olup gitti, geriye sadece Fethiye Cami, Hacı Mustafa Cami ve Abdi Efendi Hamamı kaldı. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, 1992, s. 75-76*).

1906 yılına ait resmi kayıtlarda Selanik'te 36 cami, 24 mescit, 9 medrese, 3 imaret, 9 mektep ve 19 tekke vardı. Fakat şehir Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın eline geçtikten sonra bu yapılar hızla yok olmaya başladı. Örneğin II. Murat'ın yaptırdığı kervansaray 1920'de yıkılıp yerine bir otel inşa edildi. Ayrıca 36 camiden sadece yedisi günümüze kalabildi. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, 2009, s. 353, 355-356*). Selanik'te Müslümanlara ait vakıfların emlakına ve mallarına 1912-1924 arasında devlet, askerler, yerli Rum halkı ve dışarıdan gelen Rum muhacirler el koydular. Yunan devleti tarafından el konulan emlak ve malların bir kısmı şahıslara satıldı, bir kısmı yıkıldı ve bir kısmı başak amaçlarla kullanıma sokuldu. Çok sayıda vakıf camisi ve okulu kiliseye çevrilirken, bazı vakıf okulları devlet okullarına dönüştürüldü. (Bkz. Adıyeke ve Adıyeke, 2010, s. 18-32).

14.-16. yüzyıllardan kalma Ferecik (Feres)'te Gazi Süleyman Paşa ve Musa Çelebi camileri Panaghia Kosmosoteira ve Agios Nikolaos kiliselerine, Drama'da Yıldırım Bayezid ve Kavalalı'da İbrahim Paşa camileri Agios Nikolaos Kilisesi'ne, Traianoupolis'te Nefes Sultan Baba Tekkesi Ayos Yorgos Kilisesi'ne dönüştürüldü. (Lowry, 2008, s. 24-27, 35-38, 234, 240).

Rodos'taki tarihi Hurmalı Mescit ile Muradiye Cami ve Midilli'deki Sigrı Cami, sırasıyla Aziz George, Saint John ve Azize Triada kiliselerine dönüştürüldü. (Konuk, 2008, s. 41, 55, 64). Rodos'taki Sultan Mustafa Cami günümüzde nikâh salonu olarak, Midilli'deki Moliva Cami belediye ofisi olarak, Rodos'taki Şadırvan Cami bir dükkânın deposu olarak ve Midilli'deki Vezir Hasan Bey Cami tarım malzemeleri satan bir mağaza olarak kullanılıyor. (Konuk, 2008, s. 48, 66, 71, 74). Ayrıca

Rodos Adası'nın Salakos Köyü'ndeki tarihi Müslüman Mezarlığı yıkılarak üzerine 1980'lerin ortasında basketbol sahası inşa edildi. (Konuk, 2008, s. 63).

Yanya'da meşhur Bayraklı Cami günümüze ulaşamadı ve Osmanlı döneminden kalma tarihi Müslüman Mezarlığı üzerine yeni şehir meydanı inşa edildi. Selanik Mevlevihanesi ve Yenişehir (Larissa)'deki Abdü'l-ezel Paşa Türbesi yıkıldı. Karaferye (Veria)'deki Çelebi Sinan Bey Cami ve Selanik'teki İskele (Abdu'r-rauf Efendi) Cami eve dönüştürüldü. (Konuk, 2010, s. XII-XIII).

Florina'da Halveti Tekkesi'nin yerine Yunan Milli Bankası inşa edildi ve 1473 tarihli Yakup Bey Cami yıkıldı. Karaferye'de Sultan Mahmut Cami, Kesriye (Kastoria)'de Ali Bey Cami, Kozana (Kozoni)'de Askeri Hastane, Serez (Serres/Siroz)'de meşhur Şeyh Bedreddin Türbesi ve Trikala (Tırhala)'da Bayraklı Cami Yunan makamları tarafından yıkıldı. (Bkz. Konuk, 2010, s. 11, 20-22, 127, 142-143, 173, 245, 327-329, 379).

17. yüzyıl resmi kayıtlarında yer alan 165 medreseden sadece 6-7'si günümüzde mevcuttur. Orta Yunanistan'daki Eğriboz (Negroponte) Sancakı'nda 1521'de 34 cami, 6 hamam, 10 mektep ve 6 tekke varken 1990'ların başına sadece bir Osmanlı hamamı kaldı. (Kiel, 1990, s. XIV - XV).

Sungur Çavuş Bey'in 1430'larda Selanik, Manastır (Bitola) ve Vidin'de yaptırdığı cami, zaviye, mescit ve medrese günümüze ulaşamadı. Serez'deki meşhur Eski Cami, I. Dünya Savaşı sonrasında belediye tarafından başlatılan yeniden inşa sürecinde yıkıldı. Balkan Savaşı'nda Yunanistan'ın eline geçen Yenice Vardar'ın ismi Giannitsa olarak değiştirildi ve buradaki camilerin üçte ikisi (14 adet) yakılıp yıkıldı. Bu şehirdeki tarihi Osmanlı hamamı 1967'ye kadar yaşadı. Ama bu tarihten sonra yıkılan hamamın üzerine büyük bir ev inşa edildi.

Batı Trakya'da yer alan Dimetoka (Didymoteichon)'da 1398 yılında inşa edilmiş olan Oruç Paşa Hamamı ve 16. yüzyıldan kalma Feridun Ahmet Bey Cami Balkan Savaşları sırasında yıkıldı. Bir başak Batı Trakya şehri Gümülcüne (Komotini)'de 14. yüzyılın son çeyreğinden Gazi Evrenos Bey tarafından inşa edilmiş olan tarihi Osmanlı hamamı, 1970'te Başbakan Albay Georgios Papadopoulos liderliğindeki askeri yönetim tarafından dinamitle patlatıldı. (Bkz. Kiel, 1990, s. 130, 432-434, 317-319, 134, 146, 124).

Bosnalı Sofu Mehmed Paşa'nın 1548'de Sofya'da yaptırdığı tarihi cami, 1903'te dönemin Özerk

Bulgaristan Prensiği tarafından Yedi Azizler Kilisesi'ne dönüştürüldü. (Bkz. Koyuncu, 2010, s. 129-146). Tırnova'da tarihi değer taşıyan 40 camimescit'ten sadece biri günümüze kaldı. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s. 408*).

93'Harbi sırasında Tatarpazarcığı ve çevresindeki 182 kadar cami ve medrese ağır biçimde tahrip edildi. Özerk Doğu Rumeli Vilayeti'ni yöneten Bulgar hükümeti, Yanbolu (Yambol)'daki Mustafa Ağa Cami'yi kiliseye dönüştürdü. Vilayet dâhilinde kalan dini ve vakıf yapılarının 114'ü yıkıldı, 173'ü yıkıldı ve 469'u kullanılmayacak biçimde tahrip edildi. Vilayetin başkenti Filibe (Plovdiv)'de yıkılan camiler, mezarlıklar ve evlerin enkazları üzerine kışla, havuz, su yolu gibi yeni yapılar inşa edildi. (İpek, 1999, s. 142-143).

Filibe'de Osmanlı döneminde inşa edilmiş 24 cami ve 9 mescitten sadece ikisi ayakta kalabildi. Yanbolu'daki Sofular Cami yok edildi. 19. yüzyılın sonunda Rodop bölgesinde yaklaşık 300 köy camisi vardı. 1878'de özerk Doğu Rumeli Vilayeti kurulduktan sonra buradaki cami sayısı hızla azaldı. Camileri yıkma politikası II. Dünya Savaşı sonrasında hızlanarak devam etti. Rusçuk'taki 30 camiden ancak dördü 1974 yılına ulaşabildi. Razgrad'taki meşhur Bahram Bey ve İskender Bey mescitleri II. Dünya Savaşı sonrasında sosyalist rejim tarafından yıkıldı. Plevne'deki 18 cami, 3 medrese ve 5 tekkeden sadece bir mescit, Eski Cuma (Targovişte)'daki 17 camiden sadece Saat Cami günümüze ulaşabildi. Bulgar tarihçi Biserov'un tespitine göre Dupnitsa'da 1867'de 11 cami, 2 medrese, 7 mektep ve 9 tekke vardı. Bu yapılar kentteki Türklerle birlikte yok oldu. Geriye sadece Ahmet Bey Cami kaldı. (Kiel, 2000, s. 16, 18, 29, 37-38, 45-46).

Türk nüfusun yoğun olduğu Kuzey Bulgaristan'daki Şumen'de Türk-İslam damgasını yok etme çabaları görüldü. 1870'teki 40 camiden sadece 3 cami kaldı geriye. Eski Zağra (Stara Zagora), Yanbolu ve Zağra Yenicesi (Nova Zagora) 93'Harbi sonucunda Bulgarların kontrolüne geçti. Bu tarihten itibaren bölgede büyük yıkım gerçekleştirildi. Eski Zağra'da 47 cami, 5 imaret ve bir büyük bedestenden geriye sadece Hamza Bey Cami; Yanbolu'da 17 cami, 3 medrese, 3 hamam, 4 han ve bir bedestenden geriye iki eser (bedesten ve Eski Cami); Zağra Yenicesi'nde 7 cami, 3 han ve bir hamamdan geriye iki eser (hamam ve Sarıca Paşa Cami) kaldı. Karnobat, önce 1828-1829 Savaşı'nda ve ardından 93'Harbi'nde Rus orduları tarafından iki defa yakılıp yıkıldı. 1878'de bölgenin yönetimi Bulgarlara geçti. Hem buradaki Müslüman-Türk nüfus göçte zorlandı,

hem de çeşitli Osmanlı eserleri (camiler, mescitler, mektepler, hanlar) yıkıldı. Sinan Bey (Ak) Cami, Bulgaristan bağımsızlığını kazandıktan iki yıl sonra 1910'da yıkıldı. Çok sayıda Osmanlı eserinden sadece üçü (Kara Cami, Saat Kulesi, Sinan Bey Hamamı) bugüne ulaştı. (Kiel, 1990, s. XV, 636, 644-645, 650, 26).

Bulgaristan'da en büyük milliyetçi yıkım (*de-Ottomanization*) Sofya'da gerçekleştirildi. Çünkü amaç; Sofya'yı, Türk-Müslüman izlerinden temizlemek ve milli Bulgaristan Krallığı'nın milli başkenti haline getirmektir. 1876 Nisanında Bulgar bağımsızlık ayaklanması başladığında şehirde 44 cami, 4 medrese ve en az 18 tekke vardı. 93'Harbi sırasında Rus ordusu Sofya'ya girince Türk-Müslüman nüfus şehri terk etmek zorunda kaldı. Türk-Müslüman halka ait evler, dini yapılar ve vakıf mülkleri Rus-Bulgar orduları tarafından yıkıldı, yıkıldı ve yağmalandı. Sofya 1878'de Özerk Bulgaristan Prensiği'nin başkenti olunca vahşi milliyetçi yıkım iyice hızlandırıldı. 174 adet kıymetli vakıf, Sofya Belediyesi tarafından yol genişletme bahanesiyle yıkıldı. Büyük yıkımdan ancak üç cami kurtulup günümüze ulaşabildi. (Kiel, 2000, s. 54-57; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s. 402*).

Dobruca'daki Osmanlı eserleri, bölge 1878'de Romanya Krallığı'na geçtikten sonra yok olmaya başladı. Yıkım süreci, 1945'te Romanya Halka Cumhuriyeti kuruluncaya kadar devam etti. Yeni kurulan sosyalist devlet, Dobruca'daki tarihi Osmanlı eserlerini bakım altına aldı. Böylece buradaki Osmanlı eserleri sosyalist rejim sayesinde ayakta kalabildi. Fakat Tımaşvar Banat eyaletindeki eserler, 1945'ten önce krallık döneminde tamamen yok edilmişti ve kurtarılamadı. (Kiel, 1990, s. 217; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, 2008, s. 172*).

Evliya Çelebi, bugünkü Sırbistan'ın başkenti Belgrad'ı 17. yüzyılda ziyaret ettiğinde 217 cami, 13 mescit, 17 tekke, 9 darülhadis, 7 hamam, 8 medrese ve çarşılar ile karşılaştı. İlerleyen yıllarda cami sayısı 250'ye yaklaştı. Oysa 20. yüzyılın başında Sırbistan Krallığı'nın başkentinde sadece 59 cami mevcuttu. İlerleyen yıllarda bu sayı daha da azalarak günümüze sadece Bayraklı Cami kaldı. (Balbay, 1997, s. 109; *İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, 1992, s. 408*).

Makedonya Cumhuriyeti'nde yer alan İştıp (Stip), Kumanova ve Pirlepe (Prilep) kentleri Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Sırbistan Krallığı'na geçti. Bu tarihten itibaren Sırp ulus devleti buralardaki Osmanlı eserlerini ya yıktı ya da çürümeye terk etti. Üç kentte yer alan toplam

36 camiden yalnız üçü günümüze kaldı: Hüsameddin Paşa Cami, Tatar Sinan Bey Cami ve Çarşı Cami. (Kiel, 1990, s. 154-156, 161-162, 167-168).

1945-1990 arasında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)'ni oluşturan altı federe cumhuriyetten birisi Makedonya Cumhuriyeti idi. Bu dönemde Makedonya'daki Osmanlı eserlerinin önemli bir bölümü yeni imar planları çerçevesinde yıkıldı. Örneğin Üsküp'teki tarihi Yelenkapan Cami yıkılıp yerine Üsküp Üniversitesi inşa edildi. Kalkandelen ve Gostivar'daki tarihi çarşı camileri aynı akıbete uğradı. Makedonya'daki yıkım, Eylül 1991'de Makedonya Cumhuriyeti Yugoslavya'dan ayrıldıktan sonra da devam etti. Özellikle 2001'de Makedon devleti ile milliyetçi-ayrılıkçı Arnavutlar (UÇK örgütü) arasında yaşanan silahlı çatışmalar sırasında 57 cami ağır tahribe uğradı. Bunlar arasında tarihi değeri yüksek Osmanlı eserleri de vardı. Örneğin, Pirlepe Çarşı Cami (1475) ve Köprülü'deki Fazıl Ahmed Cami (18. yüzyıl) milliyetçi Makedon silahlı güçler tarafından tamamıyla yıkıldı. Ayrıca Manastır'da İshakiye Cami (1506), Hasan Bab Cami (1629), Hamza Bey Cami (18. yüzyıl), Kalkandelen'de Paşa Cami (1495) ve Harabati Baba Tekkesi (16. yüzyıl) ağır biçimde tahrip edildi. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, 2003, s. 443-444*).

Kosova'da 1489-1912 döneminde toplam 532 yapı inşa edilmişti. Bunların 302'si dini, 92'si eğitim, 31'i ticari, 82'si sosyal hizmet, 24'ü askeri, 17'si sivil (konak) ve 6'sı kamusal (hükümet konağı, belediye binası, vs.) yapılarıdır. Günümüze kalan eser sayısı 224 olarak tespit edilmiştir. Yani Kosova'daki Osmanlı eserlerinin 308'i yok oldu. Bunların çoğu doğal afetler, bakımsızlık ve zamanın yıpratması sebebiyle yıkıldı. 1912'de bölge Sırbistan Krallığı'nın eline geçtikten sonra yaşanan yıkım ise siyasi nedenlidir. (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. XXV-XXVI).

Sırbistan Krallığı, 1912'de ele geçirdiği Kosova'da Türk-İslam kültürü ve kimliğini silmeye çalıştı. Bu politika Yugoslavya Krallığı döneminde de devam etti (1918-1941). Sosyalist Yugoslavya döneminde (1945-1990) ise Kosova'daki tarihi eserlerin büyük bölümü koruma altına alındı. Fakat YSFC parçalandıktan sonra tarihi eserlere saldırılar hızlandı. Kosova'da yaşanan savaş sırasında (1998-1999) Sırp ordusu 218 cami, 4 medrese, 3 tekke, 1 hamam ve 75 dükkânı yakıp yıktı. Bunlardan bazıları Osmanlı döneminden kalma önemli tarihi eserlerdi: İpek'te Çarşı Cami (1470), Defterdar Mehmet Efendi Cami (1570), Kurşunlu

Cami (1577), Osmanlı hamamı ve çarşısı, Gjakova'da Hadum Cami ve Kütüphanesi (1529) ve başkent Priştine'de Ramzaniye Cami (1470). (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 26, 2002, s. 221*).

Benzer yıkım, YSFC'nin parçalanması sürecinde patlak veren Bosna-Hersek Savaşı'nda yaşandı (1992-1995). Bosna-Hersek'te Osmanlı döneminden kalma çok sayıda tarihi eser, milliyetçi Sırp ve Hırvat orduları tarafından tamamen yakılıp yıkıldı veya ağır biçimde tahrip edildi. Başkent Saraybosna tam 1.425 gün kuşatma altında yaşadı. Bu süre zarfında Sırp silahlı kuvvetlerinin roket ve top ateşleri, sadece insanları değil, aynı zamanda Osmanlı döneminden kalma tarihi eserleri de hedef aldı. Bunun sonucunda çok sayıda eser yıkıldı veya ağır tahribe uğradı. Şiddetli uzun saldırılara rağmen Gazi Hüseyin Bey Cami (1530), Hünkâr Cami (1458), Ali Paşa Cami (1561), Ferhad Bey Cami (1562) ve Hünkâr Köprüsü (1458) gibi önemli eserler ayakta kalmayı başardı. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, 2009, s. 131*).

Ama meşhur Mostar Köprüsü bunlar kadar şanslı olamadı. 1566'da inşası tamamlanan köprü, ilk defa YSFC döneminde tarihi eser olarak kabul edilip sosyalist rejim tarafından koruma altına alındı. Fakat sosyalist rejim çökünce, Boşnak halkı gibi bu köprü de korumasız kaldı. Bosna-Hersek Savaşı sırasında Hırvat ordusu 9 Kasım 1993 günü top ateşiyle Mostar Köprüsü'nü yıktı. Savaş sonrasında UNESCO, Bosna-Hersek ve Türkiye'nin ortak çalışması sonucunda köprü, orijinali esas alınarak bir Türk firması tarafından yeniden inşa edildi ve 23 Temmuz 2004 günü uluslararası törenle hizmete açıldı. Ayrıca Mostar'daki Karagöz, Derviş Paşa, Nasuh Ağa, Çerçiçe, İbrahim Ağa, Keyvan Kahya, Koski Mehmed Paşa, Sivri Hacı Hasan camileri ile Yavuz Sultan Selim Mescidi ağır tahribata uğradı. Bunlar, savaş sonrasında restore edilip zor da olsa kurtarıldı. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 30, 2005, s. 297-299*).

Ayverdi'nin titiz ve uzun soluklu çalışmalarına göre, eski Yugoslavya coğrafyasında 7.000'e yakın eserden 1.025'i geriye kaldı. Yani yaklaşık 6.000 Osmanlı eseri yok oldu. Arnavutluk'taki Osmanlı mimari yapılarının ancak binde 2-3'ü ayakta kalabildi. Bulgaristan'da 2.356'sı cami-mescit olmak üzere toplam 3.339 Osmanlı eseri mevcuttu. Bunlardan sadece 400'e yakını günümüze ulaştı. Macaristan ve Romanya toprakları üzerinde ise yaklaşık 880 Osmanlı eserinden sadece 13 tanesi kurtarılabildi. (Ayverdi, 2000, s. 1, 143, 438; N. E. Hacısalihoğlu, 2008, s. 155).

Bir başka önemli çalışmaya göre, Balkan memleketlerinde Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan ve günümüze ulaşan eserlerin envanteri aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: Balkanlar'da Osmanlı Eserleri

Ülke	Arşiv Kayıtlarında Tespit Edilen Eser Sayısı	Günümüzde Mevcut Eser Sayısı
Kosova	576	222
Makedonya	1.413	484
Hırvatistan	241	52
Sırbistan	909	162
Bulgaristan	3.339	518
Karadağ	222	80-90
Arnavutluk	1.015	200
Bosna-Hersek	3.541	800-900
Yunanistan	3.771	600-700
Romanya	291	80-100

Kaynak: İbrahimgil, 2008, s. 209-222.

Yukarıda açıkladığımız “Osmanlılıktan arınma (*de-Ottomanization*)” politikası 19. yüzyıldan itibaren Balkan ülkelerinde uygulandı. Bu milliyetçi politika, bölgedeki Türk-İslam varlığını yok etmeye çalıştı. Oysa Osmanlı Devleti, Balkanlar’a hükmederken “Hıristiyanlıktan arınma” politikası uygulamamış, yerli Hıristiyan dine ve kültüre saygılı davranmıştı. Bosna-Hersek eski Devlet Başkanı Aliya İzzetbegoviç, 5 Kasım 1994’te *Sterm* dergisine verdiği röportajında bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: “Örneğin; bu savaş (II. Dünya Savaşı) sırasında Bosna’da yüzlerce kilise ve cami yok edildi. Hepsini de “Avrupalılar” yok etti; hiçbirini Müslümanlar yıkmadı. Türk iktidarı öyle parlayan gümüş değildi, ama tüm Hıristiyan halklar ve onların en önemli Orta Çağ eserleri 500 yıllık Türk iktidarı döneminde ayakta kalabilirdi. Belgrat yakınlarındaki meşhur Ortodoks manastırları, Türklerin 300 yıllık iktidarında ayakta kaldı. Fakat Avrupalıların 3 yıllık iktidarı döneminde bunlar ayakta kalamadı. İşte gerçek budur. II. Dünya Savaşı yıllarında yakıldı.” (İzzetbegoviç, 2003, s. 136).

5. Zoraki Göçler ve Etnik Temizlik

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti Balkan topraklarını kaybetmeye ve geri çekilmeye başladı. Buna bağlı olarak Balkanlar’dan Anadolu’ya doğru Türk-Müslüman göçleri başladı. Bağımsızlığını kazanan balkan devletler, kendi homojen uluslarını ve ulus devletlerini kurabilmek için kendi ülkelerinde yaşayan Türkleri ve diğer Müslümanları (Boşnaklar, Arnavutlar, Torbeşler, Pomaklar, Goraniler, Müslüman Romanlar, Tatarlar, Çerkezler) göçe zorladılar. Hatta bazı Balkan devletleri/hükümetleri, Türk-Müslüman

topluluklara karşı etnik temizlik uyguladılar. Bunun sonucunda Balkanlar’daki Türk-Müslüman nüfus (özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan itibaren) hızla azalmaya başladı. Bu azalış 20. yüzyıl boyunca devam etti.

Osmanlı İmparatorluğu’nun rakip devletlerle yaptığı savaşlar neticesinde Balkanlar’dan Anadolu’ya doğru kitlesel göçler yaşandı. Osmanlı orduları savaşları kaybedip doğuya doğru çekildikçe beraberinde Balkanlı Müslümanlar da doğuya doğru göç ettiler ve nihayet “son kale” Anadolu’ya sığındılar: “Osmanlıların her toprak kaybedişlerinde Müslüman ahali göç dalgalarıyla çalkalanmıştır. Bu göçler önceleri (17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında) Panonya’dan (özellikle Macaristan, Hırvatistan ve Voyvodina’dan) Sırbistan ve Bosna-Hersek’e doğru ve Hırvatistan’dan (Lika ve Dalmaçya bölgelerinden) Bosna-Hersek’e doğru olmuştur. Daha sonraları ise (19. yüzyılda) Karadağ’dan Bosna-Hersek’e, Sancak’a, Arnavutluk’a, Kosova ve Makedonya’ya, nihayet (1878’den itibaren) Bosna-Hersek’ten (buradaki Müslümanların bir bölümü yerinde kalmıştır) doğuya (Sancak’a, Kosova’ya, Makedonya’ya) ve Türkiye’ye doğru olmuştur.” (Popovic, s. 186-187).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 500 bine yakın insan Anadolu ve Rumeli’nin değişik yerlerine göç etmek zorunda kaldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 200 bin kadar Müslüman muhacir durumuna düştü. Benzer durum 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşandı. Rus ordusunun girdiği yerlerdeki (özellikle Samakovcuk, Varna, Silistre) Müslümanlar katliamdan kaçmak için evlerini terk ettiler. Kırım Savaşı’ndan sonra ise 1856-1865 döneminde

yaklaşık iki milyon insan değişik yerlere göç etmek zorunda kaldı. (Ağanoğlu, 2009, s. 337-338).

1821'de Mora Yarımadası'nda Yunan bağımsızlık ayaklanması başlayınca isyancılar, bölgede yaşayan yaklaşık 90 bin Türk'e saldırdı. 1821-1833 arasında Türklerin bir kısmı öldürüldü. Mora, Eğriboz ve Atina bölgelerindeki Türkler, hayatta kalabilmek için İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu'ya ve ayrıca Karaferiye, Varna, Filibe, Pazarcık, Yenişehir, Edirne ve Kıbrıs'a göç ettiler. (İpek, 2006, s. 79-86).

Balkanlar'dan bugünkü Türkiye topraklarına göçler en yoğun şekilde 1875-1879 ve 1912-1945 dönemlerinde gerçekleşti. Bu tarihler, sırasıyla Osmanlı-Rus Savaşı (93'Harbi), Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Türkiye-Yunanistan Savaşı (Türk Kurtuluş Savaşı) ve II. Dünya Savaşı'nı kapsıyor. Savaşların sonucunda yüz binlerce Türk-Müslüman Anadolu'ya, Doğu Trakya'ya ve İmparatorluğun başkentine göç etmek zorunda kaldı. Göçün temel nedeni, savaşlar sırasında ve sonrasında Türk-Müslüman topluluklara yapılan baskı, zulüm ve katliamlardır. Bu temel nedenden başka diğer bazı dini, iktisadi ve siyasal nedenler de Türk-Müslüman göçlerin gerçekleşmesinde rol oynadı. (Bkz. Ağanoğlu, 2001, s. 33-44, 61-91).

93'Harbi'nin ilk yılında 90 bin Türk ve Tatar Dobruca'dan bugünkü Türkiye'ye göç etti. (Popovic, s. 124). Aynı savaş nedeniyle yaklaşık 300-400 bin Müslüman öldürüldü ve bir milyon Müslüman 1877-1879 arasında evini terk etmek zorunda kaldı. (İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, 1992, s. 30; McCarthy, 1995, s. 90). Yani Balkanlar'da Türk ve Müslüman milletlere karşı ilk etnik temizlik, 93'Harbi sırasında Rus-Bulgar orduları tarafından çoğunlukla Bulgaristan coğrafyasında gerçekleştirildi.

Nedim İpek'in hesaplamasına göre 1877-1878 yıllarında (yani 93'Harbi sırasında) bugünkü Bulgaristan coğrafyasında yaşamakta olan Türklerin 500 bini savaş sırasında Bulgar-Rus güçleri tarafından katledildi veya açlıktan-hastalıktan ölüme terk edildi. Bu katliamdan, hastalıktan ve açlıktan kurtulabilen 1.200.000 Türk-Müslüman ise göç etmek zorunda kaldı. (İpek, 1999, s. 40-41; İpek, 2006, s. 368).

Savaş sonrasında 100 bin kadar Müslüman Doğu Bulgaristan'daki evlerine geri döndü. Ama Bulgar yetkililer geri gelenlerin güvenliğini sağlamadı. Savaş sırasında göç eden Müslümanların evlerine, hayvanlarına ve topraklarına el koymuş olan Bulgar ahalisi, geri dönen Müslüman ailelere saldırdı. Bulgar makamları saldırılara göz yumarak daha fazla

Müslüman'ın Bulgaristan'a geri dönüşünü engelledi. (Hacısalihoğlu, 2008, s. 54-56).

93'Harbi sonrasında Avrupalı büyük devletlerin de katılımıyla 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması imzalandı. Buna göre, başkenti Sofya olan Özerk Bulgaristan Prensiği (Balkan Dağları'ndan Tuna Nehri'ne kadar uzanan topraklar, eski Tuna Vilayeti) ve başkenti Filibe olan Özerk Doğu Rumeli Vilayeti (Balkan Dağları'nın güneyinde bulunan Edirne Vilayeti toprakları) kuruldu. 1885'te Bulgaristan Prensiği savaşmadan Doğu Rumeli'yi ilhak etti. 1908'de Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsızlığını ilan etti. (Hacısalihoğlu, 2008, s. 47-49, 56-58).

Bu süre zarfında (1878-1908) bölgede yaşayan Türklere ve diğer Müslümanlara yönelik çeşitli baskılar uygulandı. (Bkz. İpek, 1999, s. 132-149). Baskılardan dolayı 1883'te yaklaşık 50 bin ve 1893-1902 döneminde 72.524 kişi Bulgaristan'dan göç etti. Ayrıca aynı yıllarda Romanya, Bosna-Hersek ve Yunanistan'dan da Türk-Müslüman göçleri yaşandı. (İpek, 1999, s. 150-153, *İslam Ansiklopedisi, Cilt 6*, 1992, s. 398). Bu göçmenler İstanbul, Trakya, Anadolu, Makedonya ve Kosova'ya yerleştiler. Ayrıca Suriye, Trablusgarp, Beyrut ve Filistin'e yerleştirilenler göçmenler de oldu. (Bkz. İpek, 1999, s. 174-214; İpek, 2006, s. 97-99).

Berlin Antlaşması Bosna-Hersek'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakınca, buradan İmparatorluğun başka yerlerine Boşnak göçleri başladı. 1882-1900 arasında yaklaşık 80 bin ve 1904-1914 arasında 20 bin Boşnak Bosna-Hersek, Sırbistan ve Karadağ'dan ayrılıp Yenipazar Sancağı, Makedonya, Kosova, İşkodra, İstanbul ve Anadolu'nun değişik bölgelerine (özellikle Eskişehir, İzmit, Ankara, Adapazarı, Biga) yerleşti. (İpek, 2006, s. 119-121; Popovic, s. 197). Boşnak göçü sonucunda Ankara'da bir "Boşnak Mahallesi", İzmir'de "Yeni Boşnak Köyü", Biga'da "Yeni Bosna Köyü" ve Bursa'da "Boşnak Köyü" kuruldu. Bursa'nın nüfusu, 93'Harbi'nden itibaren otuz yıl içinde Balkanlar'dan gelen Türk-Müslüman göçler sonucunda iki kat arttı. (Georgeon, 1995, s. 175-176; İpek, 2006, s. 319, 320, 325).

Türk ve Müslümanlara yönelik ikinci etnik temizlik, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları sırasında gerçekleştirildi. Balkan Savaşları sırasında 200 bin Balkan Türkü öldürüldü. (Şimşir, 1992, s. 52-53). Katliamdan kurtulabilmek için Batı Trakya ve Makedonya'dan 440 bin Türk Anadolu'ya göç etti. Balkanlar'ın başka yerlerinden gelen diğer

Müslümanlarla birlikte bu sayı bir milyona yaklaştı. (İpek, 1999, s. 154).

İlhan Tekeli'ye göre Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında tüm Balkanlar'dan Türkiye'ye göç eden insan sayısı 640 bindir. (Aktaran Ağanoğlu, 2001, s. 94). Sadece Bulgaristan'dan gelenlerin sayısı ise 115.883'tür. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s. 398*). Muhacirler Doğu Trakya, İstanbul, Anadolu ve daha az olmakla birlikte Suriye'ye sığındılar. Ayrıca Mübadele Anlaşması çerçevesinde 1921-1926 arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye 398.849 Müslüman göç ettirildi. (McCarthy, 1995, s. 161, 177).

Balkanlar'ın değişik yerlerinden Türkiye'ye gerçekleşen Türk-Müslüman göçleri – kesin olmamakla birlikte – 1870'lerden 1920'lere kadar 1.445.000, 1923-1939 arasında 815 bin, 1940-1945 arasında ise 21 bindir. (Kirişçi, 1995, s. 61, 63). Nedim İpek'e göre 1877-1911 arasında yaklaşık 1,3 milyon, Balkan Savaşı ve sonrası bir milyon kişi Balkanlar'dan Türk hâkimiyetinde bulunan topraklara göç etti. (İpek, 2006, s. 369). Bir başka araştırmacı, 1912-1941 döneminde yaklaşık 700 bin Balkanlı Müslüman'ın Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldığını tespit etmiştir. (Baymak, 2010, s. 118).

Bulgar tarihçi Maria Todorova'nın verdiği rakamlara göre ise, 1825-1900 döneminde bir milyondan fazla Müslüman Balkanlar'dan Anadolu'ya ve İmparatorluğun diğer bölgelerine göç ederken, bir milyon Hıristiyan da Müslümanların boşalttığı yerlere yerleştirildi. 1912-1922 döneminde sadece on yıl içinde Balkanlar'dan (özellikle Yunanistan'dan) Anadolu'ya yarım milyon Müslüman ve Anadolu'dan Yunanistan'a 1,5 milyon Ortodoks Hıristiyan (büyük çoğunluğu Rum) göç ettirildi. (Todorova, 2003, s. 348; Todorova, 1994, s. 66; *İslam Ansiklopedisi, cilt 4, 1992, s. 76*).

Balkanlı Müslüman milletlerin Türkiye'ye göçleri II. Dünya Savaşı sonrasında da devam etti: Kemal Kirişçi'nin hesaplamasına göre 1950-1990 arasında Bulgaristan'dan gelen göçmen sayısı 515.678, 1946-1990 döneminde Yugoslavya ve Romanya'dan gelen göçmen sayıları sırasıyla 186.925 ve 1.225'tir. 1946-1970 arasında Yunanistan'dan göç edenler ise 25.889 kişidir. (Kirişçi, 1995, s. 64, 66, 68, 70). Bir başka kaynağa göre, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren 611.731 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etti. Bu kitlesel göçün yarısından fazlası 1989-1992 yıllarında gerçekleşti. (Hacısalihioğlu, 2008, s. 65).

1950-1964 arasında Yugoslavya'nın sadece Sancak bölgesinden 30 bin Boşnak aile Türkiye'ye göç etti. Buna Makedonya ve Kosova bölgelerinden gelen Boşnaklar da eklenince sayı 250 bin kişiyi aştı. (Catic, 2009, s. 422, 425). 1953'te Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalan antlaşma çerçevesinde 1953-1967 döneminde Kosova'dan 412 bin Müslüman (çoğunluğu Arnavut ve Türk) Türkiye'ye göç etti. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 26, 2002, s. 220*). Sırp gazetesi *Politik Express*'e göre, 1945-1980 döneminde tüm Yugoslavya'dan Türkiye'ye gelen göçmen sayısı bir milyonu aştı. (Gazeteden aktaran Baymak, 2010, s. 119).

H. Yıldırım Ağanoğlu'nun araştırmasına göre 1934-1960 arasında 23.788 ve 1960-1980 arasında 20 bin Türk Yunanistan'dan Türkiye'ye geldi. 1923-1980 arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 504.567 kişi ve 1989'da 310 bin kişi göç etti. 1989'da gelenlerin en az 65 bini, Todor Jivkov'un iktidardan düşmesi ve Türklere yönelik baskıların azalması sonucunda Bulgaristan'a geri döndü. (Ağanoğlu, 2001, s. 309, 316, 319). Başka bir kaynağa göre ise, 1989'da Bulgaristan'dan gelenlerin sayısı 340 bin ve 1990 sonrasında geri dönenlerin sayısı 160 bindir. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s. 392*).

1952-1967 döneminde Yugoslavya'dan Türkiye'ye 175.392 kişi göç etti. Ayrıca 1992-1995 yıllarında Bosna-Hersek Savaşı'ndan kaçan 20 bin kadar Boşnak Türkiye'ye sığındı. Romanya'dan gelenlerin sayısı ise 1923-1938 döneminde 113.710, 1939-1960 döneminde 7.631'dir. Ayrıca 1990 sonrasında yani sosyalist rejim yıkıldıktan sonra 15 bin civarında Romanyalı Türk'ün turist vizesiyle Türkiye'ye gelip yerleştiği tahmin ediliyor. (Ağanoğlu, 2001, s. 328, 330, 332, 335).

Müslüman Boşnaklar, 20. yüzyılda yarım yüzyıl içinde iki defa etnik temizliğe maruz kaldı. Bunlardan ilki II. Dünya Savaşı yıllarında yaşandı. Faşist Alman-İtalyan ittifakı Nisan 1941'de Yugoslavya Krallığı'nı işgal ettikten sonra ülkede iç savaş başladı. İç savaşın taraflarından olan faşist Hırvat Ustaşa örgütü ile faşist-kralcı Sırp Çetnik ordusu Bosna-Hersek'i ele geçirmek istediler. Bu amaçla bölgedeki Müslüman Boşnaklara karşı etnik temizlik uyguladılar. Çetnik ordusu, aynı zamanda Sancak bölgesindeki Boşnakları da hedef aldı. II. Dünya Savaşı boyunca Ustaşa, Çetnik ve Alman saldırıları sonucunda 103.000 Müslüman Boşnak hayatını kaybetti. (Durakovic, 1993, s. 144).

İç savaş yıllarında Yugoslavya Komünist Partisi, Josip Broz Tito liderliğinde Partizan ordusunu

kurdu. Komünist Partizanlar işgalci Alman-İtalyan ordularına, Ustaşa'ya ve Çetniklere karşı savaştılar. Bu süreçte Boşnakların büyük çoğunluğu Partizanlara katıldı. İç savaşın galibi Partizanlar oldu. II. Dünya Savaş sonrasında Yugoslavya Komünist Partisi ve Josip Broz Tito liderliğinde Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC) kuruldu. Bosna-Hersek YSFC içinde "federe cumhuriyet" haline gelirken, Müslüman Boşnaklara da "kurucu ulus" statüsü tanındı. Bu gelişme, Yugoslavya'daki Müslüman Boşnak varlığını, kültürünü ve kimliğini koruyup güçlendirdi. Fakat YSFC'nin 1991 Yazında yıkılmasıyla birlikte Bosna-Hersek yeniden savaşa sürüklendi ve Müslüman Boşnak ulusu ikinci defa etnik temizliğe maruz kaldı.

Boşnak tarafı, Aliya İzzetbegović liderliğinde Mart 1992'de Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etti. Bunu kabul etmeyen Sırbistan (aşırı milliyetçi Slobodan Milošević yönetimi) ve Hırvatistan (aşırı milliyetçi Franjo Tuđman yönetimi) Bosna-Hersek'i işgal etmek amacıyla saldırıya geçti. Aralık 1995'e kadar süren savaşta Hırvat ve Sırp kuvvetleri Boşnaklara karşı etnik temizlik uyguladılar. Bunun sonucunda yaklaşık 160.000 Boşnak hayatını kaybetti ve yüz binlercesi göç etmek zorunda kaldı. (Ramet, 1999, s. 239). Böylece ülkedeki Müslüman Boşnak nüfusu önemli ölçüde azalmış oldu. Ayrıca Boşnak ulusunu aşağılamak ve psikolojik olarak çöktürmek amacıyla sistematik tecavüz uygulandı. Sırp ve Hırvat savaşçılar 20 binden fazla Boşnak kadına ve çocuğa tecavüz ettiler. (Durakovic, 1993, s. 232).

Benzer bir etnik temizlik operasyonu Kosova'da Müslüman Arnavutlara karşı uygulandı: Arnavut nüfusun çoğunlukta olmasına rağmen bu bölge, Balkan Savaşları sonucunda Sırbistan Krallığı'na geçti ve 1918-1941 döneminde Yugoslavya Krallığı içinde yer aldı. Balkan Savaşı'ndan itibaren Sırp milliyetçiliğinin amacı bölgedeki Müslüman Arnavut varlığına son vermektir. Bu nedenle Kosova'daki Arnavutlara siyasal ve sosyo-kültürel haklar tanınmadı. Yugoslavya Krallığı'nda 800 bine yakın Arnavut yaşamasına rağmen – bunların çoğunluğu Kosova'daydı – Arnavutça eğitim veren okulların açılmasına müsaade edilmedi. Daha da vahimi, 1918-1921 yıllarında 12 binden fazla Kosovalı Müslüman Arnavut Sırp kuvvetleri tarafından öldürüldü. Ayrıca 1918-1941 döneminde çeşitli baskılardan dolayı 45 bin Müslüman Arnavut Kosova'yı terk etmek zorunda kaldı. (Ramet, 1999, s. 302-303).

II. Dünya Savaşı'nda Kosova'yı İtalyan ve Alman orduları işgal etti. Müslüman Arnavut milliyetçiliği, bu yıllarda Kosova'yı Hıristiyan Sırlardan temizlemeye kalkıştı: İşgalci İtalya ve Almanya ile işbirliği yapan Müslüman Arnavut milliyetçileri/askerleri, Kosova'da yaşayan Sırlara saldırılar düzenlediler. Sırların evlerini yakıp yıktılar ve çok sayıda Sırp sivil öldürdüler. Saldırlardan dolayı 60.000 (bazı kaynaklara göre 100.000) Sırp Kosova'yı terk etmek zorunda kaldı. Göç ettirilen Sırların savaş sonrasında Kosova'ya geri dönemleri engellendi. Bunların çoğunluğu Sırbistan'da kaldı. Böylece bölgedeki Sırp nüfus azalırken, Arnavut nüfusun üstünlüğü daha da arttı. (Johnstone, 2004, s. 277; Ramet, 1999, s. 303).

II. Dünya Savaşı sonrasında Kosova bölgesine, YSFC içinde Sırbistan Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk Eyalet statüsü verildi. Bu olumlu gelişme, Kosova'da barışı tesis etti ve Müslüman Arnavutları koruma altına aldı. Fakat bu barış dönemi, 1981'de milliyetçi ayrılıkçı Arnavut Ayaklanması sonucunda bozuldu. 1981 Arnavut Ayaklanması sonrasında bölgede gerginlik giderek tırmandırıldı. Ve nihayet 1989'da Sırbistan Meclisi Kosova Eyaleti'nin özerkliğini iptal etti. Bunun üzerine Arnavut Kosova Meclisi 2 Temmuz 1990'da Sırbistan'dan bağımsızlığını, ardından da 22 Eylül 1991'de YSFC'den bağımsızlığını ilan etti. Böylece bölgede silahlı çatışmalar başladı ve özellikle 1995 sonrasında şiddetlendi.

Kosova'nın ayrılmasını engellemek ve bölgeye mutlak hâkim olmak amacıyla Sırp devleti (aşırı milliyetçi Slobodan Milošević yönetimi) Müslüman Arnavutlara etnik temizlik uyguladı. ABD destekli Kosova Kurtuluş Ordusu (ÜÇK) ile Sırp ordusu/polisi arasındaki savaş, NATO'nun müdahalesi sonucunda Haziran 1999'da sona erdi. Böylece Kosova Sırbistan'dan ayrılmayı başardı. Savaş süresince yaklaşık 10.000 sivil Arnavut öldürüldü ve binden fazla kadına tecavüz edildi. Ayrıca 865.000 Kosovalı Arnavut göç etmek zorunda kaldı. Bunların çoğunluğu savaş sonrasında Kosova'ya geri döndü. (Sancaktar, 2017, s. 284-288).

19. yüzyıldan 1990'lara kadar yaklaşık iki asır boyunca yaşanan kitlesel göçler ve katliamlar Balkan ülkelerinin demografik yapısını radikal biçimde değiştirdi. Balkan ülkelerindeki Türk ve Müslüman nüfus ciddi biçimde azaldı. Böylece Balkan ülkelerinde "Hıristiyanlar ile Müslümanlar", "Slavlar ile Türkler" ve "Rumlar ile Türkler" arasındaki nüfus dengesi birincilerinin lehine değişti. Balkanlı Türkler ve diğer Müslüman milletler, Osmanlı orduları ile birlikte doğuya ve

nihayet “son kale” Anadolu’ya çekildikçe Balkan kentlerindeki Müslüman ve Türk nüfus azaldı, buna karşılık Hıristiyan Slav ve Rum nüfusun oranı arttı.

Örneğin, günümüzde Bosna-Hersek içinde yer alan Banja Luka’da Hıristiyanların oranı 1655’te sadece %6 iken 1807’de %80’e ulaştı. (Veinstein, 1995, s. 391). 1878’de Bosna-Hersek Avusturya’nın eline geçince Boşnak göçü başladı. Bosna-Hersek’te Boşnakların boşalttığı yerlere Avusturya yönetimi Katolik Hırvatları yerleştirdi. Böylece Bosna-Hersek’te 1878 sonrasında Müslüman Boşnakların oranı azalırken Katolik Hırvatların oranı arttı. (Popovic, s. 197). Bosna-Hersek’in başkenti Saraybosna’da Katoliklerin (Hırvatların) sayısı 1851’de sadece 239 idi. Şehirdeki Katolik/Hırvat nüfus 1895’te 16.672’ye çıktı. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36*, 2009, s. 130). Katolik/Hırvat nüfustaki büyük artışın temel nedeni, 1878 sonrasında Avusturya’nın buraya Katolikleri/Hırvatları taşımasıdır.

93’Harbi sırasında uygulanan etnik temizlik ve zoraki göçler sonucunda Bulgaristan’da Türklerin payı %19’a gerilerken, Bulgarların payı %70’e yükseldi. Katliam ve göç neticesinde 1877-1887 arasında Türk nüfus 672.215’e ve 1912’de yarım milyona geriledi. Bugünkü Bulgar başkenti Sofya’da 1530-1570 döneminde nüfusun %70-80’i Türklerden oluşurken, bu oran 1880’de %2,6’ya düştü. (İpek, 2006, s. 97, 345, 369, 371). Bulgaristan genelinde Türk nüfusun oranı 93’Harbi sonrasında sürekli düşüş kaydetti: 1887’de %19,2, 1892’de %17,2, 1900’de 14,4 ve 1989’da %13,5. Özerk Doğu Rumeli Vilayeti’nde Türk nüfusu 93’Harbi sonucunda 250 binden 120 bine indi. Filibe Sancağı’nda 1875’te 300 bin olan Türk nüfus, üç yıl sonra radikal biçimde 15 bine düştü. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 6*, 1992, s. 392-393, 398).

Balkan Savaşları öncesinde Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan topraklarında 2.315.293 Müslüman yaşıyordu. Savaş sırasında ve akabinde yaşanan etnik temizlik ve zoraki göçler sonucunda bu sayı 870.114’e geriledi. (İpek, 2006, s. 345).

120. yüzyılın başında Selanik’te Yahudi nüfusun bu kadar çok olmasının temel nedeni, Batı Avrupa’daki baskılardan kaçan Yahudilerin Osmanlı Devleti tarafından buraya yerleştirilmeleridir. Böylece 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selanik’teki Yahudi nüfus sürekli arttı. Ama şehir I. Balkan Savaşı’nda Yunanistan’ın eline geçtikten sonra Yahudiler çeşitli baskılarla karşılaştılar. Baskılar nedeniyle Yahudiler Selanik’i terk etmeye başladılar. II. Dünya Savaşı’nda Yunanistan’ı Alman-İtalyan ittifakı işgal etti. Bu sırada

1900’da Selanik’in %47’si Yahudi¹, %22’si Türk, %14’ü Rum ve %8’i Bulgar idi. Şehir, Balkan Savaşları’nda Yunanistan’ın eline geçince buradaki Yahudiler, Türkler ve Bulgarlar göç etmek zorunda kaldılar. Göçenlerin yerine Trakya ve Batı Anadolu’dan Rumlar getirildi. Türkiye – Yunanistan Nüfus Mübadelesi’nde 100 bini aşkın Rum Selanik’e yerleştirildi. Böylece Selanik’te Rum nüfusun oranı, 1900-1928 döneminde sadece 28 yıl içinde %81’e yükseldi. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36*, 2009, s. 356).

Yani göçler ve etnik temizlik sonucunda Türk ve Müslüman milletlerin boşalttıkları Balkan kentlerini ve köylerini Hıristiyan Slavlar ve Rumlar doldurdular. Böylece 19. yüzyılın başından itibaren Balkan ülkelerinde “yeniden Hıristiyanlaşma ve Uluslaşma” yaşandı. Balkan ülkelerinin nüfusu iyice Hıristiyanlaştı, Slavlaştı (Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Bosna-Hersek’te) ve Rumlaştı (Yunanistan’da). Bu durum, Balkanlar’da ulus devletlerin kurulmasını kolaylaştırdı. Zaten bu amaçla Balkan devletleri Türk ve Müslümanları göçe zorladı ve hatta etnik temizlik uyguladı.

6. Sonuç

Milliyetçilik, kendi üniter ulus devletini ve homojen ulusunu kurmaya çalışan bir ideoloji ve siyasal harekettir. Bu amaçla milliyetçilik, ülke içinde yaşayan “öteki/farklı” ulusları ve etnik-dini-kültürel azınlıkları asimile etmeye, göç ettirmeye ve hatta yok etmeye çalışır. Yani milliyetçilik, kendi “milli kutsal amacına” ulaşmak için üç milliyetçi politika uygular: Asimilasyon, göç ettirme ve en şiddetlisi etnik temizlik.

Osmanlı İmparatorluğu bir ulus devlet değildi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, kendi hâkimiyeti altında yaşayan uluslara ve etnik-dini-kültürel azınlıklara karşı milliyetçi politikalar uygulamadı. Fakat Osmanlı Padişahları, kendi iktidarlarını tehdit eden aileleri, aşiretleri ve aristokratları/beyleri yok etti veya sürdürdü. Bundan, padişah kardeşleri ve çocukları bile nasiplerini fazlasıyla aldılar. Osmanlı

Selanik’te bulunan 49 bin Yahudi’den 45 bini Alman ordusu tarafından katledildi. Katliamdan kurtulabilenler şehri terk etti. (*İslam Ansiklopedisi, Cilt 36*, 2009, s. 353-356). Osmanlı egemenliği altında adeta bir “Yahudi Şehri” haline gelen Selanik’te Yahudi nüfus, 1912’den itibaren Yunan egemenliği altında hızla azaldı ve 1940’ların başında tamamen silinip gitti.

padişahları, kendi iktidarlarını devam ettirebilmek amacıyla kendi kardeşlerini, çocuklarını ve hatta bebek yaştaki torunlarını bile katlettiler. Ama Osmanlı padişahları, milliyetçi olmadıkları için, hâkimi oldukları öteki ulusları ve etnik-dini-kültürel azınlıkları sistematik olarak asimile etmeye, göç ettirmeye veya yok etmeye çalışmadılar. Milliyetçi politika, sadece I. Dünya Savaşı şartlarında Anadolu'ya mutlak hâkim olabilmek ve Anadolu'yu bir "Türk yurdu" haline getirmek amacıyla Ermenilere uygulandı: Osmanlı Devleti, 1915'te Ermenileri zor kullanarak göç ettirdi ve bu göç sürecinde yüz binlerce Ermeni ne yazık ki hayatını kaybetti.

Balkan devletleri ise, Osmanlı Devleti'nden farklı olarak "ulus devletler" olarak kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Balkan devletleri, milliyetçi ideoloji çerçevesinde kendi "üniter ulus devletlerini" ve kendi "homojen uluslarını" kurmaya çalıştılar. Nitekim bağımsızlık sonrasında Balkan devletlerini çoğunlukla milliyetçi partiler ve milliyetçi siyasetçiler yönettiler. Milliyetçi Balkan hükümetleri, "kutsal milli amaca" ulaşmak amacıyla kendi ülkeleri içinde yaşayan "öteki/yabancı" etnik-dini-kültürel azınlıklara karşı üç milliyetçi politika uyguladılar: Asimilasyon, göç ettirme ve etnik temizlik.

Bu acımasız milliyetçi politikalarından en büyük zararı, Balkan ülkelerinde yaşayan Türkler ve diğer Müslüman milletler (Boşnaklar, Arnavutlar, Torbeşler, Pomaklar, Goraniler, Müslüman Romanlar, Tatarlar, Çerkezler) gördüler. Çünkü milliyetçi hükümetler ve siyasetçiler, "üniter ulus devleti ve homojen ulusu" kurma yolunda Türk-Müslüman nüfusu en önemli engel ve tehdit olarak değerlendirdiler. Bu nedenle Türk ve Müslüman milletlere karşı asimilasyon, zoraki göç ve daha da vahimi etnik temizlik uyguladılar.

Yaklaşık altı asırlık Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlar'da büyük bir Türk-Müslüman nüfusu, kültürü ve kimliği oluştu. Kalabalık Türk-Müslüman nüfusu ve güçlü Türk-İslam kimliğini asimile etmek mümkün değildi. Bu nedenle milliyetçi Balkan hükümetleri, asimilasyon politikasına fazla başvurmadılar. Bunun yerine daha çok "zoraki göç" ve "etnik temizlik" politikalarına başvurdular.

Özellikle 93'Harbi'nden itibaren Türk-Müslüman nüfus, bir asırdan fazla göçe zorlandı ve hatta etnik temizliğe uğradı. Balkanlar'da Müslümanlara karşı beş dönemde etnik temizlik uygulandı: 93'Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sırasında Bulgaristan'da; 1912-1913 Balkan Savaşları

sırasında Makedonya, Kosova ve Batı Trakya'da; 1918-1921 yıllarında Kosova'da; II. Dünya Savaşı döneminde Bosna-Hersek ve Sancak'ta; 1990'larda Bosna-Hersek ve Kosova'da. Dolayısıyla 1877 sonrası yıllar, Balkan Türkleri ve Müslümanları için en trajik yüzyıl oldu...

Balkan ulus devletleri, Türk-İslam kültürü ve kimliğinden kurtulabilmek ve "homojen ulus" yaratabilmek amacıyla "de-Ottomanization (Osmanlılık'tan arınma)" politikası uyguladılar: Osmanlı etkisiyle yerli milli dile girmiş olan Türkçe-Arapça-Farsça kelimeler temizlendi, Türk-Müslüman yerleşim yerleri boşaltıldı, Türk-Müslüman yer isimleri millileştirildi ve ayrıca Osmanlı döneminden kalma mimari eserler/yapılar tasfiye edildi.

Zoraki göçler, etnik temizlik ve "de-Ottomanization" süreci, kaçınılmaz olarak Balkanlar'daki Türk-Müslüman nüfusu radikal biçimde azalttı ve Türk-İslam kimliğini zayıflattı. Ama bölgedeki Türkler ve diğer Müslüman milletler, kendilerini hedef alan acımasız milliyetçi politikalara/saldırlara karşı büyük bir sabırla "varoluş mücadelesi" verdiler. 19. yüzyıldan başlayarak yürütülen "milliyetçiliğe karşı varoluş mücadelesi" sayesinde Türk ve Müslüman milletler Balkanlar'da tutunabildiler ve bugüne ulaşabildiler.

Her türlü göçlere, etnik temizliğe ve de-Ottomanization politikasına rağmen günümüzde Balkanlar'da yaklaşık 1,5 milyon Türk ve yaklaşık 8,4 milyon Müslüman yaşamaktadır. Balkan Türkleri ve Müslümanları, günümüzde sadece nüfus olarak değil, aynı zamanda kültür-kimlik-siyaset olarak da güçlü biçimde varoluşlarını sürdürüyorlar.

Balkanlar'da günümüzde Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturdu üç devlet mevcuttur: Arnavutluk (%70 Müslüman), Kosova (%90 Müslüman) ve Bosna-Hersek (en az %50,7 Müslüman). Bu üç ülkede siyaseti ve devleti büyük ölçüde Müslüman nüfus kontrol ediyor: Arnavutluk ve Kosova'da Müslüman Arnavutlar, Bosna-Hersek'te ise Boşnaklar. Bu durum, Balkanlar'da İslam varlığını koruyan önemli bir gelişmedir.

Ayrıca Balkan ülkelerinde Türk-Müslüman siyasetçiler tarafından çok sayıda siyasal parti kuruldu: Bulgaristan'da Hak ve Özgürlükler Hareketi, Romanya'da Demokratik Türk Birliği, Bosna-Hersek'te çok sayıda Boşnak partisi, Sırbistan'da Sancak Demokratik Eylem Partisi, Karadağ'da Boşnak Partisi ve Arnavut Partisi, Kosova'da çok sayıda Arnavut partisi ve üç Türk

partisi, Makedonya’da çeşitli Arnavut partileri ve üç Türk partisi, vs... Tüm bu partiler, kendi ülkelerinde Türk ve Müslüman milletlerin siyasi temsilcileri ve koruyucularıdır.

Avrupa genelinde olduğu gibi, Balkan ülkelerinde de 1990 sonrasında aşırı milliyetçi partiler yükselişe geçtiler. Balkanlar’daki aşırı milliyetçi partiler, kendi ülkelerinde yaşayan Türkleri ve Müslümanları “düşman ve tehdit” olarak görüyorlar. Buna verilecek en önemli örnekler, Bulgaristan’da Ataka Partisi, Sırbistan’da Radikal Parti ve Yunanistan’da Altın Şafak Partisi’dir. Aşırı milliyetçi partiler, her fırsatta Türklere ve Müslümanlara karşı saldırgan söylem ve politika izliyorlar. Bu durum, Balkan ülkelerindeki Türk ve Müslüman milletleri oldukça rahatsız etmektedir. Bu nedenle Balkan ülkelerindeki Türkler ve Müslümanlar, aşırı milliyetçi partilere karşı aşırı milliyetçi olmayan sosyal demokrat ve sosyalist partiler ile işbirliği yapmalıdırlar. Böylece Balkan ülkelerinde aşırı milliyetçiliğe karşı demokratik işbirliği kurulabilir. Böyle bir işbirliği, bölge ülkelerinde aşırı milliyetçiliğin güçlenmesini önleyecek ve Türk-Müslüman milletlerin güvenliğini ve huzurunu arttıracaktır.

Türkiye, Soğuk Savaş döneminde Balkanlar’daki Türk ve Müslüman milletlere fazla destek veremedi. Soğuk Savaş şartları ve bölgedeki sosyalist rejimler, Ankara’nın bölgedeki Türklere ve Müslümanlara destek vermesini engelledi. 1990’ların başında SSCB’nin dağılması, Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Balkanlar’da sosyalist rejimlerin çökmesi Ankara’nın önünü açtı. Böylece Türk dış politikası, 1990 sonrasında Balkanlar’daki Türk ve Müslüman milletlerle daha yakından ilişki kurmaya başladı.

Türkiye, 1990’lardan buyana Balkanlar’daki Türkleri ve Müslümanları yakından desteklemektedir. Türkiye’nin bu önemli desteği, Balkanlar’da Türk ve Müslüman milletlerin varlığının korunmasında ve güçlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Ama bu destek, Balkan devletleriyle ilişkileri bozmayacak şekilde sürdürülmelidir. Çünkü Türk dış politikasının Balkan devletlerini “kızdırmaması”, doğrudan Balkanlar’daki Türklere ve Müslümanlara zarar verecektir. Dolayısıyla Ankara’nın Balkan Türkleri ve Müslüman milletlerine verdiği/vereceği destek, büyük bir titizlikle yürütülmeli ve Balkan devletlerinin hassasiyetleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Adıyke, A. Nükhet ve Adıyke, Nuri (2010), “1912-1924 Yılları Arasında El Konulan Müslüman Vakıf Emlakı ve Eşyası”, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, I. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 18-32.
- Ağanoğlu, H. Yıldırım (2001), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç, İstanbul, Kum Saati.
- Ağanoğlu, H. Yıldırım (2009), “Rumeli’den Göçler ve Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti”, Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim, Ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 335-359.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı (2000), Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, IV. Cilt, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Balbay, Mustafa (1997), Balkanlar, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Baymak, Osman (2010), “Eski Yugoslavya Topraklarından Türkiye’ye Göçler”, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, I. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 116-127.
- Beldiceanu, Nicoara (1995), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)”, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devletinin doğuşundan XVIII. yüzyılın sonuna, Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s.145-170.
- Bozbor, Nuray (1997), Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk: Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi, İstanbul, Boyut Yayınları.
- Castellan, Georges (1995), Balkanların Tarihi, Çev. Ayşegül Yarman Başbuğu, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Catic, Refik (2009), “Bosna Hersek ve Sancak’taki Boşnaklar”, Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim, Ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 413-427.
- Demirci, Mehmet (2010), “Gazi Dervişler ve Balkanlar”, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, I. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 349-360.
- Durakovic, Nijaz (1993), Proklestvo Muslimana, Sarajevo, Oslobodenje.
- Duru, Necip Fazıl (2010), “Arnavut Atasözleri ve Deyimlerinde Türkçe Unsurlar”, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, I. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 384-392.
- Georgeon, François (1995), “Son Canlanış (1878-1908)”, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - II: XIX. yüzyılın başlarından yıkılışa, Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 145-216.
- Gjorgiev, Dragi (2009), “Osmanlı Mirası Makedon Torbeşleri: Bazı Tarihi İkilimler ve Çağdaş Uyuşmazlıklar Üzerine”, Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası Etkileşim, Ed. Caner Sancaktar, İstanbul, TASAM Yayınları, s. 301-306.
- Hacımeyliç, Kazım (2010), “Bosna-Hersek’te Tasavvuf”, Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, I. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 519-543.
- Hacısalihioğlu, Mehmet (2008), Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı’nda 1878’den Günümüze

- Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Hacısalihioğlu, Neriman Ersoy (2008): "Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan'da Türk Vakıfları", Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara, Ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 155-161.
- Heywood, Andrew (2003), Siyasi İdeolojiler, Çev. Hüsamettin İnaç, Ankara, Adres Yayınları.
- Imber, Colin (2006), Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1650: İktidarın Yapısı, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- İbrahimgil, Mehmet Zeki (2008), "Balkanlar'da Türk Eserlerinin Bugünkü Durumu ve Köprü Mimarisinden Örnekler", Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara, Ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 207-228.
- İbrahimgil, Mehmet Z. ve Konuk, Neval (2006), Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri, I. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İnalçık, Halil (1996), "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case", Imperial Legacy: the Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, Ed. L. Carl Brown, New York, Columbio University Press, s. 17-29.
- İpek, Nedim (1999), Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İpek, Nedim (2006), İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Trabzon, Serander.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 3 (1991), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 4 (1992), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 5 (1992), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 6 (1992), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 17 (1998), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 26 (2002), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 27 (2003), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 30 (2005), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 35 (2008), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt 36 (2009), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya (2003), Bosna Mucizesi, Çev. Fatmanur Altun, Rifat Ahmedoğlu, İstanbul, Yöneliş.
- Johnstone, Diana (2004), Ahmakların Seferi: Yugoslavya, NATO ve Batının Aldatmacaları, Çev. Emre Ergüven ve Ergin Bulut, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Kiel, Machiel (1990), Studies on the Otoman Architecture of the Balkans, Hampshire, Variorum.
- Kiel, Machiel (2000), Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar, Çev. İlknur Kolay, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kinross, Lord (2008), Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü, Çev. Meral Gaspıralı, İstanbul, Altın Kitapları.
- Kirişçi, Kemal (1995), "Post Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey", New Perspectives on Turkey, 12, s. 61-77.
- Konuk, Neval (2008), Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Konuk, Neval (2010), Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi, I. Cilt, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Koyuncu, Aşkın (2010), "Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)'nin Kiliseye Dönüştürülmesi", Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, II. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 129-146.
- Kunt, Metin (2002), "Siyasi Tarih (1300-1600)", Türkiye Tarihi - 2: Osmanlı Devleti, 1300-1600, Ed. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 23-144.
- Lampe, John R. (1996), Yugoslavia as History, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lowry, Heath W. (2008), Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi, 1350-1550: Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskân ve Altyapı Gelişmeleri, Çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Malcolm, Noel (1999), Bosna, Çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul, Om Yayınevi.
- Marmullaku, Ramadan (1975), Albania and the Albanians, London, Hurst & Company.
- McCarthy, Justin (1995), Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims (1821-1922), Princeton, Darwin Press.
- Popovic, Aleksandre (basım tarihi yok), Balkanlar'da İslam, Çev. Komisyon, İnsan Yayınları.
- Ramet, Sabrina P. (1999), Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War of Kosovo, Colorado, Westview Press.
- Salih, Eyüp (2010), "Makedonya'daki Tarikatlar, Silsileleri, Maneviyat Büyüklerinin Hayatları ve Hizmetleri", Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler, II. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 311-321.
- Sancaktar, Caner (2017), "1980 Sonrası Kosova Krizi: Milliyetçiliğin Hâkimiyet Mücadelesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi (USAK) 2017 Bildiri Kitabı, Cilt I, Ed. Zeki Yüksekbiçli, İstanbul, s. 282-291.
- Schevill, Ferdinand (1991), A History of the Balkans: From the Earliest Times to the Present Day, New York, Dorsted Press.
- Sönmezoğlu, Faruk (2005), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul, Der Yayınları.
- Stavrianos, L. S. (1958), The Balkans since 1453, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Sudetic, Charles (1994), "Historical Setting", Albania: A Country Study, Ed. Raymond Zickel ve Walter R. Iwaskiw, Washington, Federal Research Division, Library of Congress, s. 3-53.
- Sugar, Peter (1977), Southeastern Europe Under Ottoman Rule (1354-1804), Seattle, University of Washington Press.

- Şimşir, Bilal N. (1992): "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı: Bildiriler*, 7 Haziran 1985, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 47-66.
- Tansuğ, Feza (2010), "Balkanlarda Türk Musikisi", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler*, II. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 378-380.
- Temren, Belkıs (1995), *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Todorov, Nikolai (1977), *A Short History of Bulgaria*, Sofia, Sofia Press.
- Todorova, Maria (1994), "The Ottoman Legacy in the Balkans", *Balkans: A Mirror of the New International Order*, Ed. Günay Göksu Özdoğan ve Kemal Saybaşılı, İstanbul, Eren Yayıncılık, s. 55-74.
- Todorova, Maria (2003), *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Veinstein, Gilles (1995), "Balkan Eyaletleri (1606-1774)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devletinin doğuşundan XVIII. yüzyılın sonuna*, Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 349-413.
- Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu (2008), "Balkan Halklarının Dil ve Folklorunda Türk İzleri", *Uluslararası Sempozyum: Köprüler Kurduk Balkanlara*, Ed. H. Yıldırım Ağanoğlu, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, s. 97-112.
- Yıldız, Hüseyin (2010), "Boşnakçanın Söz Varlığında Türkçe Ekler", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - II, Bildiriler*, II. Cilt, Ed. Ünal Şenel, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, s. 500-535.
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> , erişim tarihi: 01.12.2018.